

БІБЛІОТЕКА
СУЧАСНОСТІ

Альбер Камю

Справедливі

Переклад Оксани Соловей

АЛЬБЕР КАМЮ

СПРАВЕДЛИВИ

Переклад Оксани Соловей

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «СУЧАСНІСТЬ»

1968

Albert Camus

LES JUSTES

traduit en ukrainien
par Oksana Solovey

Copyright © by Éditions Gallimard, Paris.

„Les Amandiers“, „Prométhée aux Enfers“, „L'Exil d'Hélène“ - extraits de „L'Été“ (1954);
„L'Hôte“ — extrait de „L'Exil et le Royaume“ (1957).
„Les Justes“ (1950).

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Слава і популярність прийшли до Альбера Камю рано. З-поміж європейських авторів молодшого покоління ніхто не привертав до себе такої уваги, як він. Блискучий журналіст, цільний діяч руху опору, він все життя лишався в центрі ідеологічних та політичних суперечок, що з особливою силою вибухли у Франції після війни. Не бракувало йому ні прихильників, ні противників. Особливо довготривалу неласку виявили до нього певні кола, які ще й сьогодні переконують необізнаних з творчістю Камю читачів, що письменник був виразником поглядів «найбільш реакційного крила занепадницької течії буржуазної ідеології», доводив непереможність зла у світі та проповідував людиноненавистництво. На це склалося кілька причин.

В есеї «Обурена людина» Камю виразно розмежовує поняття бунту, спонтанного вияву протесту без наперед вироблених плянів на майбутнє, і поняття революції, в якій міститься свідоме змагання за державну владу, а коли доходить до неї, вона неодмінно переростає в диктатуру, ще жорстокішу, ніж та, проти якої велася боротьба. Автор бездоганно обґрунтовує своє твердження прикладами з новітньої історії.

Другим «непрощеним гріхом» Камю було його непохитне переконання, що політику слід робити тільки чистими руками. (Пригадайте драгоманівське — «чисте діло потребує чистих рук»). Вперте відстоювання цієї засади привело до того, що 1937 року Камю викинули з лав комуністичної партії за «вільнодумство», а зокрема за відверте обурення процесами й чистками в СРСР.

Ніколи Камю не кривив душею, завжди мав відвагу бути послідовним. Швидко після закінчення війни він вийшов з редакції газети «Комба», яку редагував у підпіллі, бо, на його думку, за нових обставин більшість редакторів стилилася до угодовства і газета ось-ось мала зрадити принципи свободи, які боронила в роки окупації. Так само, коли Іспанію прийняли до ради ЮНЕСКО, Камю відмовився репрезентувати там Францію, бо вважав не гідним колишнього члена руху опору співпрацювати з офіційними представниками фашистського уряду.

Як бачимо, Камю належав до рідкісного типу людей — до лицарів чистого сумління. Такі особистості викликають пошану навіть у супротивників. Сартр, що різко розходився з Камю в поглядах, писав по смерті останнього: «Хоч би й що він робив у минулому

ТРИ ЕСЕЇ

і хоч чим став би в майбутньому, — він завжди лишався б одною з наших найбільших культурних сил, завжди лишався б виразником історії Франції, а в певному сенсі й історії цілого століття».

Камю народився 1913 року, тобто був з покоління, що несло на собі основний тягар «цілковито божевільної історії», що почувало себе ошуканим і розчарованим, життєві ідеали якого остаточно знищили війна і повоєнні роки. Тому й есеї Камю на етичні теми в першу чергу адресовані тим, хто не посідає релігійної, метафізичної чи якоїсь іншої системи віри, кому життя увижається низкою безглузвих фатальних випадків, хто розумово збайдужів і морально захитався. Камю не заперечує, що світопорядок безглуздий. Але він вбачає безглуздість у зовсім іншому, ніж решта екзистенціалістів. Камю ніколи не твердив, що безглузде життя людини чи людські прагнення. Для нього безглуздя — це суєречність між жаданням щастя і неможливістю його досягти; між прагненням пізнати світ і обмеженістю фізичних спроможностей людини; між прагненням до взаємності і приреченістю на самотність; між бажанням жити і нестерпними умовами існування. Сила Камю в тому, що, розглядаючи позірно безвихідну ситуацію, він якось дуже просто і логічно-переконливо приходить до позитивних висновків: хоч і які тяжкі навколишні обставини — жити треба; хоч і яке непереможне здається зло — боротися з ним треба; хоч як несприятливо складаються умови для творчості — творити треба. Але понад усе — треба любити людину. Великий гуманіст нашого віку, Камю не знає вищого прояву любови, як любов до людини. Коли один з героїв у романі «Чума» запитує: «Чи можна бути святим, не вірячи в Бога?» — автор відповідає: можна, якщо любити людей. Шляхетність поглядів Камю і загальна пошана до нього спонукали ченців-домініканців запросити саме його, переконаного атеїста, промовляти на відкритті нового монастиря. Зміст промови можна втиснути в одне речення: при добрій волі і взаємопошані навіть різнодумці можуть співпрацювати на користь людства. Глибокий вплив гуманізму Камю на читачів видно з присвяти на романі «Мученик» молодого корейського письменника Річарда Кіма: «Пам'яті Альбера Камю, чие розуміння „дивного вияву любови“ допомогло мені звільнитися від нігілізму шанців і бункерів Кореї».

Хоч Камю незмінно використовував для своїх творів власний досвід, почуття й переживання, він умів їх строго дисциплінувати й перетворити на об'єктивні літературні вартості. Тому його твори відразу знайшли широкий відгук поза межами Франції. Їх не просто перекладають, про них пишуть. Бібліографія книжок та статей про Камю давно перевищила три тисячі назв, а твори його друкуються тридцять кількома мовами.

О. С.

МИГДАЛЬ-ДЕРЕВО

(*Les Amandiers*)

«Знаєте, що мене найбільше дивує? — признався Наполеон Фонтанові. — Неспроможність здобути деякі речі силою. На світі є тільки дві можливості: шабля або дух. На довшому відтинковій часу дух завжди перемагає шаблю».

Виходить, завойовникам не чужа меланхолія. Треба ж хоч чимось окупити надмір суетної слави. Однак те, що було вірне сто років тому, коли йшлося про шаблю, не можна застосувати сьогодні до танків. Завойовники гальмують час, і зловісне мовчання спустошеної землі роками панує в пошматованій Європі. У добу жажливих Нідерландських воєн художники-голландці не втрачали змоги малювати півнів на своїй пташні. У Столітню війну людям таланило забути про неї, бо проповіді містиків-сілезців тепліли ще в багатьох серцях. Сьогодні становище змінилося: і художників, і ченців мобілізують, — ми солідаризуємося з століттям. Дух загубив ту королівську самовпевненість, що по ній його пізнавали завойовники. Він знебувся, кленучи силу, яку не здолав покорити.

Добросерді запевняють, що це — недуга. Нам не відомо, чи це — недуга, але нам відомо, що так є. А звідси висновок: конче треба організуватися. Досить збагнути, чого ми хочемо. А хочемо ми одного — ніколи більше не вклонятися шаблі, ніколи більше не коритися силі, не поставленій на службу духові.

Щоправда, сповнення цього бажання діждемо хіба на-бездік. Але ми для того існуємо, щоб над цим працювати. Я не так глибоко вірю в розум, щоб безоглядно покладатися на прогрес чи на якусь іншу історичну філософію. Проте я вірю, що люди ніколи не переставали йти вперед, свідомі того, що виборюють власну долю. Хоч ми не перемогли умов життя, тепер ми знаємо їх краще. Ми бачимо, що перед нами суперечність і що наш обов'язок — зробити все можливе, щоб її зменшити. Наше людське завдання — знайти якісь приписи для заспокоєння безмежної тривоги вільної душі. Ми повинні позшивати розірване, повинні повернути уявну справедливість такому явно несправедливому світові, повинні уможливити щастя людині, отруєній недугою століття. Нема що й казати, це завдання — понадлюдське. Але понадлюд-

ськими звичайно називають завдання, які потребують дуже довгого часу для здійснення, тільки й того.

Знаймо, чого ми прагнемо; залишаймося непохитні духом навіть тоді, коли сила намагатиметься спокусити нас маривом якоїсь ідеї чи комфорту; а найголовніше — не вдаваймося в розпач. Не дуже прислухаймося до тих, хто галасує про кінець світу. Цивілізації так легко не вмирають. Навіть якби цей світ мав завалитися, то це трапиться не за нас. Вірне одне — ми переживаємо трагічні часи. До речі, багато людей не відрізняють трагедії від розпачу. «Трагедія, — говорив Лоренс, — мусить бути як стусан ногою по недолі». Цю тверезу думку можна негайно застосувати. Сьогодні знайдеться досить речей, вартих такого стусана.

Живучи в Альжирі, я завжди терпляче зносив зиму, бо знав, що протягом однієї ночі, однієї єдиної холодної й ясної лютневої ночі дерева мигдалю в Долині консулів укриються білим цвітом. Кожного разу я захоплено спостерігав, як цей тендітний сніг витримує навалу дощів та морського вітру. Рік у рік він вистоював час, потрібний для того, щоб дати плоди.

Не шукайте тут символу. Щастя символами не завоюєш. Треба бути серйознішим. Я просто хочу сказати, що в ті хвилини, коли життєвий тягар у наново сповненій лиха Європі стає надміру важким, я обертаюся до ясних країн, де ще так багато незайманої сили. Я їх надто добре знаю, щоб не збагнути, що то вибрана земля, де помисли й відвага здатні врівноважитися. Задумуєшся над їхнім прикладом і стає ясно: якщо хочемо зберегти духовість, переставаймо бідкатися, а натомість гартуймо силу й авторитет. Наш світ не тільки отруєний недолею, а ще й має з того задоволення. Він цілковито перебуває в полоні зла, яке Ніцше назвав почуттям тягару. Не піддаваймося йому. Немає чого вболівати над духовістю, вистачить на неї працювати.

Чи існують вартості, здатні подолати почуття тягару? Сам Ніцше назвав смертельних ворогів цього почуття. На його думку, це — сила характеру, смак, товариство, клясичне щастя, непохитна шляхетність і холодна стриманість мудреця. Сьогодні ці прикмети потрібні більше, ніж будь-коли. Кожен може плекати ту з них, яка йому відповідніша, але, зважаючи на обставини, ми аж ніяк не повинні нехтувати силою характеру. Маю на увазі не ту, що виступає на передвиборчих естрадах з насупленими бровами та погрозами, а тільки ту, яка витримує натиск морського вітру білістю й соковитістю. Це вона серед зими людства готує плоди.

(1940)

ПРОМЕТЕЙ У ПЕКЛІ

(Prométhée aux Enfers)

*«Мені здається, Бог
втрачає, коли не існує нічого,
що б йому протиставилося».*

Люсьєн «Прометей на Кавказі»

Чим є Прометей для сучасної людини? Можна без вагання сказати, що цей бунтівник, повсталий проти богів, послужив для неї зразком і що його лицарський протест, зроджений на степах Скитії тисячі років тому, завершився в наші дні такою історичною конвульсією, яка не знає собі рівної. Але щось нам нашіптує, що вигнанець і далі персбуває серед нас, а ми, як і раніше, не сприймаємо палкого заклику до бунту в ім'я людяности, до якого єдиний він подає зазивний знак.

Нинішня людина страждає від неймовірного перенаселення тісної поверхні нашої плянети. Це — людина, позбавлена вогню та хліба, що для неї свобода є розкішшю, з якою можна почекати. Для цієї людини ще не існують жадні питання, крім одного: як трохи зменшити свої муки? Подібно до того, як для свободи та її останніх надбань не може існувати іншого питання тільки одне: як трохи далі відступити в сутінки? Прометей був героєм з такою великою любов'ю до людей, що дав їм водночас вогонь і свободу, ремесло й мистецтво. Сьогодні людство нічого не потребує і нічим не турбується, крім ремесла. Полонені власними машинами, люди дивляться на мистецтво і його твори, як на заваду, на ознаку рабства. Типовою рисою Прометея була нездатність відділити ремесло від мистецтва. Він думав, що тіло й душу можна звільнити одночасно, а нині людина переконана, що в першу чергу треба задовольнити тіло, навіть за рахунок хвиливого завмирання душі. Але чи здатна душа хвиливо завмерти? Правду кажучи, якби Прометей з'явився вдруге, теперішні люди зробили б те саме, що тодішні боги: прикували б його до скелі в ім'я гуманізму, найяскравішим символом якого він є. А вражі голоси, що глумилися б з переможеного, були б ті самісінькі, що лунають у пролозі Есхілової трагедії — голоси насильства й жорстокости.

Чи мене здолали скупі часи, голі дерева, вселюдська зима? Ні, туга за світлом свідчить про супротивне: вона шепоче про інший світ, про мою справжню батьківщину. Певно, про неї пам'ятає і ще дехто? У рік війни я повинен був вирушити, щоб повторити кругосвітню подорож Одиссея. Тоді навіть неможливий молодик міг сподіватися здійснення привабливого пляну — перепливти море назустріч сонцю. Але я вчинив так, як і кожен: я не поїхав. Я зайняв своє місце в шерензі тих, що посувались до відкритої брами пекла. Поволі ми туди ввійшли. Ледве пролунав перший крик безневинної жертви, брама за спиною в нас зачинилася. Ми в пеклі, ми звідси ніколи не вийдемо. Уже довгих шість років намагаємося ми тут пристосуватися. Палкі видива щасливих островів майорять нам тільки в глибині незліченних прийдешніх років, років без вогню і без сонця.

У похмурій вогкій Європі тяжко сприйняти без почуття жалю й мимовільної співучасті слова старого Шатобріяна, звернені до Ампера, що від'їздив у Грецію: «Ви не знайдете жадного маслинного листка, жадної виноградини, з бачених мною в Аттиці. Я тужу навіть за травою того часу. Мені бракувало сили змусити верес рости». Ми теж, не зважаючи на молоду кров, опановані жахливою німеччю минулого століття; деколи ми тужимо за травою усіх часів, за маслиновим листком, розшукувати якого ми не поїдемо заради нього самого, за виноградиною свободи. Куди не повернися — скрізь люди, їхній галас, їхні біди, їхні погрози. Серед такого стовпища немає де й голці власти. Грунт історії неродючий, верес на ньому не росте. Одначе сучасна людина, вибравши історію, не може, й не повинна, від неї відвертатися. За свої послуги люди задовольняються життям не набагато кращим за рабство. І цим вони зраджують Прометея, сина «сміливих думок та чулого серця». Це штовхає їх знову в крайню нужду, з якої Прометей хотів їх визволити. «Вони дивляться — не бачачи, вони слухають — не чуючи, мов привиди у сні...».

Так, досить одного надвечір'я в Провансі, мальовничих горбів, солоного повітря, щоб переконатися, що все треба починати спочатку. Маємо наново відкрити вогонь, наново освоїти ремесла і заспокоїти тілесний голод. Аттика, свобода з її винозбором, духовна їжа — вони прийдуть пізніше. Нам не лишається нічого іншого, як сказати собі: «Їх ніколи не буде, або вони будуть для других». А потім зробити все конечне, щоб принаймні ті другі не почували себе одуреними. Ми, хто відчуває це з болем і намагається вирвати його з серця без огірчення, ми, що спізналися чи прийшли передчасно? І чи вистачить нам сили змусити верес рости?

Можна уявити Прометееву відповідь на це питання століття. Власне кажучи, він на нього уже відповів: «Я вам обіцяю поліп-

шення й відбудову, о смертні, якщо ви достатньо здатні, добродішні й тверді, щоб здійснити їх власними руками». Якщо справді порятунок залежить од наших рук, то на питання століття я відповів би стверджуюче, враховуючи розмірковану силу й свідому відвагу, які я завжди відчуваю у знаних мені людей. «О справедливісте, моя матусе, — гукав Прометей, — ти бачиш, як мене катують?!» А Гермес глузував з героя: «Дивно, як це ти, будучи безсмертним, не передбачив своїх мук?». «Я знав про них» — відповів бунтар. Люди, про яких мова, також — діти справедливості. Вони страждають від загального лиха, усвідомлюючи причину. Вони добре знають, що сліпої справедливості немає, а оскільки історія незряча, то історичну справедливість треба відкинути і заступити, наскільки можливо, справедливістю розуму. Так у наш вік вертається Прометей.

Міти не ведуть особного життя. Вони чекають, поки ми їх втілимо. Досить комусь одному відгукнутися на їхній заклик, і вони віддадуть нам усю свою силу. Ми повинні зберегти оцей міт, постаратися, щоб його двога дрімота не стала згубною. Божеественне воскресіння можливе. Інколи бере мене сумнів щодо можливості порятунку для сьогоденної людини. Але допомогти дітям цієї людини — фізично й морально — ще цілком можливо. Можна відкрити перед ними дорогу воднобіз до щастя і до краси. Якщо ми змушені погодитися жити без краси і без волі, яка красі притаманна, міт про Прометея нагадує нам, що каліцтво людини перебутне і що той, хто хоче прислужитися їй, — мусить віддатися цьому до останку. Є голод на хліб і голод на верес, але, хоча справді хліб важливіший, проте намагаймося зберегти принаймні пам'ять про верес. У вирі безпросвітніх подій Прометееві люди, не перериваючи тяжкої праці, дивляться в землю, на вперту траву. А прикутий герой і серед безнастанних блискавок та грому зберігає незатьмарену віру в людину. Він твердіший за скелю, терпеливіший за яструба. Більше ніж сам бунт проти богів повинна промовляти до нас така стійкість. Як і подивугідна воля, непохитна й суцільна, що завжди мирила й миритиме змучене серце людини з прорізною людства.

(1946)

ГЕЛЕНА НА ЗАСЛАННІ

(*L' Exil d'Hélène*)

Соняшний трагізм Середземномор'я відмінний од трагізму туманів. Погідним вечором, над морем, біля підніжжя гір, на бездоганну луку малої затоки спадає ніч, а з мовчазних вод струмує болоче розкішшя. У такому місці легко зрозуміти, чому греки, якщо доходили до розпачу, то тільки через красу, через її властивість пригноблювати. Лихо в позолоті найтрагічніше. У наш час, навпаки, до розпачу доводять потворність та корчі. Ось чому Європа стане мерзеною, якщо колинебудь таким стане горе.

Ми красу вигнали, греки піднімали за неї зброю. Перша відмінність, що існує здавна. Грецькій думці завжди було притаманне поняття межі. Вона нічого не доводила до крайности — ні віри, ні розуму; бо й не відкидала нічого — ні віри, ні розуму. Вона сприймала все, врівноважуючи тіні та світло. Наша Європа, навпаки, в погоні за тотальністю впала жертвою диспропорції. Вона відкидає красу так самісінько, як відкидає все, чого не возвеличує. А возвеличує вона одну єдину річ, хоч і на всі лади, — майбутню державу розуму. Шаліючи, Європа розсуває одвічні кордони, і в ту ж мить на неї з мороку шугають Ерінії і шматують. Бо Немезіда — богиня міри а не помсти — вартує. Кожного, хто переступить межу, вона скарає немилосердно.

Греки, що століттями шукали означення справедливости, ніколи не зрозуміли б змісту, який ми вкладаємо в це поняття. Для них справедливість передбачала обмеження, а наш континент гарячково шукає справедливости всеосяжної. На світанку грецької думки Геракліт гадав, що навіть межі фізичного світу окреслює справедливість. «Сонце не вийде поза свій шлях, бо Ерінії, охоронниці справедливости, це одразу помітять». Ми, що вибили з колії всесвіт і дух, сміємося з такої погрози. Ми свіtimo на п'яному небі сонця до вподоби. А межі існують проте, і нам це відомо. У божевільній маячні ми маримо про згублену десь рівновагу, наївно сподіваючись віднайти її під купою помилок. Дитяча самовпевненість, якою пояснюється й те, чому сьогодні саме народи-діти, успадкувавши від нас нерозсудливість, формують історію.

Гераклітові приписують також вислів: «Самовпевненість — гальмо поступу». На століття пізніше людина з Ефесу — Сократ — в обличчі смертної кари визнавала за собою єдину перевагу: «Я знаю, що я нічого не знаю». Найзразковіше життя й думка тих часів завершилися гордим визнанням у невігластві. Забуваючи про це, ми забуваємо свою змужнілість. Нам більше подобається сила, що мавпує велич: перш за все Олександрова, а потім римських полководців, до схилання перед якими нас привчають — через страшенну ницість душі — автори шкільних підручників. Адже й ми завоювали, розсунули кордони, опанували небо й землю. Але розум ізолював нас. Залишені насамоті, ми бачимо, що наші володіння в пустелі. Яке уявлення ми здатні мати про ту вищу гармонію, де природа зрівноважує історію, красу, добро, а музика чисел застосована навіть до кривавої трагедії? Ми відвернулися від природи, ми соромимося краси. Наші мізерні трагедійки відгонять канцелярією, а кров, що з них сочить, має колір друкарської фарби.

Тому несумлінно називати себе сьгодні синами Греції. Хібащо синами-ренегатами. Посадивши історію на Божий трон, ми простуєм до теократії, як і ті, кого греки називали варварами і розгромили вщент у водах Саламіни. Щоб збагнути, наскільки ми різні, звернімось до того з наших філософів, хто є гідним суперником Платона. «Тільки новітнє місто — наважується писати Гегель — дає розумові терен, на якому він здатний себе осмислити». Ми живемо в період великих міст, коли світ навмисне позбавлений того, що надавало йому сталості: природи, моря, гір, вечірнього роздуму. Немає сумління поза вулицею, бо немає історії поза вулицею — такий декрет. А в наслідок цього і наші найвизначніші твори виявляють ту саму тенденцію. Марно шукати описів природи у великій європейській літературі після Достоевського. Історія не здатна пояснити ні всесвіту, що існував до неї, ні краси, що існує поза нею. Тому вона воліє їх ігнорувати. Коли у Платона знайдемо і розум, і безглуздя, і міт, у наших філософів немає нічого — тільки безглуздя або розум, бо вони заплющують очі на все інше. Кріт міркує.

Християнство почало підмінювати споглядання світу трагедією душі. Але тут, принаймні, бралися на увагу духові вартості, і цим досягалася певна стійкість. Без Бога застаються тільки історія та сила. Вже довгий час наші філософи скеровують зусилля на те, щоб заступити поняття людської природи поняттям окóлишніх обставин, а античну гармонію — безладними скоками випадку чи невблаганним поступом розуму. Греки обмежували волю розумом, а ми вольовий імпульс помістили в саму середину розуму, і це виявилось смертельним. Для греків вартості існували ще до початку дії, а дія відбувалася в чітких межах, а сучасна

філософія перенесла вартості на кінець дії. Таким чином у даний момент вони перебувають в процесі становлення, і ми не зможемо їх уповні збагнути аж до кінця історії. Разом з окресленими вартостями зникли й обмеження, а оскільки кожен уявляє кінцевий результат по-своєму, а загально визнаних величин, які правили б за гальмо в боротьбі, немає, — то боротьба набрала нечуваних розмірів, месіянізми стрічаються лицем в лице і лементують, закладаючи основу хаосу імперій. За Гераклітом диспропорція подібна до пожежі. Пожежа лютує. Ніцше лишився геть позаду. Дивацтво перестало відзначати європейську філософію, на його місці з'явилися гармати.

Природа, одначе, існує. Людському божевіллю вона протиставить супокійне небо та власний глузд. Аж до пори, коли спалахне сам атом і завершить історію тріумфом розуму та агонією живих істот. Греки ніколи не твердили, що межу не можна переступити. Вони тільки твердили, що межа існує і що кожен, хто наважиться перейти через неї, буде немилосердно покараний. Ніщо в новітній історії цьому не суперечить.

І мистець, і історична думка хочуть змінити світ. Мистець, завдяки характерові своїх зобов'язань, знає свої межі; історична думка меж не знає. Тому остання прямує до тиранії, а перший прагне свободи. Всі, хто борються сьогодні за свободу, в остаточнім підсумку воюють за красу. Звичайно, ніхто не говорить про оборону краси задля краси. Краса поза людиною не існує. Щоб повернути нашій епосі велич і тихомирність, ми повинні сповна пережити її недолю. Ніколи не бути нам більше пустельниками. З другого боку, людина також не може обійтися без краси, — факт, яким наша доба намагається нехтувати. Доба пробує досягти панування та абсолюту, прагне змінити світ — перше, ніж його вичерпати; підпорядкувати — перше, ніж його зрозуміти. Що не кажіть, вона кинула світ напризволяще. Одіссей міг вибрати у Каліпсо безсмертя або землю батьків. Він вибрав землю, а разом з нею — смерть. Така проста шляхетність сьогодні нам чужа. Дехто вважає, що нам бракує покори. Проте, якщо добре розміркувати, це слово має двоїстий зміст. Як і блазням Достоєвського, що вихвалюються рішуче всім і заносяться попід хмари, а кінчають виставкою свого безчестя в першому-ліпшому гамірному місці, — нам простісінько бракує людської гідності, яка полягає в умінні триматися в певних межах і в проникливій любові до умов життя.

«Я ненавиджу свою добу», — писав перед смертю Сент-Екзюпері, маючи на мислі речі, близькі до тих, про які я згадував. Хоч як приголомшує цей вигук з уст того, хто любив людей за їхні чудові прикмети, ми на нього не зважатимемо. Дарма, що інколи так і пориває показати спину цьому похмурому, нужденно-

му світові! Але це наша доба, і не можемо ми жити в ненависті до самих себе. А доба скотилася так низько в рівній мірі через надмір своїх чеснот, як і через обсяг свої пороків. Борімося за чесноту, що прийшла з давнини. Котру? Коні Патрокла плакали над господарем, убитим у бою. Все минуло. На місце загиблого побратима став Ахілл і здобув перемогу. Побратимство — чеснота.

Свідомість недосконалости знання, відмова від фанатизму, обмеження світу й людини, обличчя друга і, нарешті, краса — тут ми приєднаємося до греків. Під певним оглядом завтрішня історія не буде такою, як сподіваються. Її визначить боротьба між творчістю і інквізицією. Наперекір ціні, заплаченій мистцями за бездіяльні руки, можна очікувати їхньої перемоги. Ще раз філософія темряви розвіється понад сліпучим морем. О полуднева думко! Троянська війна точиться далеко від поля бою. Та й цього разу жакливі стіни новітнього міста впадуть, щоб звільнити «душу, безтурботну, як спокійне море» — красу Гелени.

(1948)

ГІСТЬ

ГІСТЬ

(*L'Hôte*)

Учитель спостерігав, як до нього простують два чоловіки. Один — верхи, другий — пішки. Вони ще не досягли крутого узвозу, що вів до школи, поставленої на пагорбі. Люди помалу брели в снігу між камінням, серед безкрайого простору високого пустельного плято. Кінь інколи спотикався. Звук губився, але впадали в очі клуби пари, що виривалися тоді з кінських ніздрів. Принаймні один з подорожан знав місцевість. Вони трималися стежки, яка від кількох днів цілковито зникла під покровом брудно-білого снігу. Учитель прикинув: їм забере добрих півгодини вийти на згір'я. Було холодно. Він вернувся до середини одягти светер.

Перейшов через клясу — порожню й зимну. На чорній дощці чотири ріки Франції, виведені різнокольоровою крейдою, вже третій день текли кожна до свого гирла. Після восьмимісячної посухи у середині жовтня випав без попередніх дощів глибокий сніг, і два десятки учнів з розкиданих по плято селищ більше не з'являлися. Доведеться чекати кращої погоди. Дарю топив лише в одній кімнаті: з неї складалося все його мешкання. Суміжна з клясою кімната виходила дверима на східне плято. Єдине вікно, так само як і вікна кляси, дивилося на південь. У цьому напрямі за декілька кілометрів від школи височина повільно спадала. В ясну годину на південному обрії бовваніли фіялкові обриси гірського кряжу, що розступався, творячи браму до пустелі.

Трохи обігрівшись Дарю підійшов до вікна, з якого вперше запримітив людей. Вони зникли. Певно перемагають узвіз. Небо яснішало, за ніч віхола вщухла. Ранок зайнявся каламутним світлом, що натужно вбивалося в силу, поки низькі хмари підносилися вище. О другій по полудні здавалося, наче щойно розвиднилось. Але й це було краще, ніж останні три дні, коли серед безпросвітної темряви валив густий сніг, а вітер лютими наскоками ломився у подвійні двері кляси. Дарю коротав довгі години в хаті й витикався надвір тільки годувати курей у повітці та набирати вугілля. На щастя, грузовичок з Таджиду, найближчого

північного селища, за два дні перед бурею завіз припаси. Він повернеться через сорок вісім годин.

Щоправда, Дарю міг би й так перетривати облогу, бо його невелику кімнату захарастили мішки зерна, які йому доручила влада для розподілу між учнями з тих родин, що потерпіли від посухи. Насправді, лихо не оминуло нікого, бо всі були бідні. Щодня Дарю обділяв малюків пайкою. Він добре знав, як дошкульно вони відчуватимуть її брак, поки триває негода. Може котрий з батьків або старших братів навернеться сьогодні пополудні, тоді він зможе відсипати їм зерна. Немає ради, треба якось перетерпіти до наступного врожаю. Тепер, коли з Франції наспіли пароплави з хлібом, найгірше минулося. Але трудно забуватимуться оті злидні, ті ватаги привидів у лахмітті, що блукали під палючим сонцем. З місяця на місяць плято все більше бучавіло, ґрунт мало-помалу жолобився, достоту пражився, каміння під ногою розсипалося на порошок. Вівці тоді гинули тисячами, ба навіть люди мерли, то тут, то там, так що ніхто про те й не знав.

Порівнюючи з такою нуждою, він, що жив майже по-чернечому в цій школі на відшибі, задоволений малим і звиклий до суворого життя, — він почував себе, далекі, паном, маючи білі стіни, вузеньку канапу, етажерку з нефарбованого дерева, власне водосховище та щотижневий приділ води й харчів. І раптом цей сніг, зненацька, без дощового перепочинку. Така вже ця країна, життя тут жорстоке навіть і без людей, які зовсім його не полегшують. Але Дарю родився тут. Деінде він почував себе вигнанцем.

Учитель вийшов на майданчик перед школою. Люди вже добулися на середину схилу. Він пізнав у вершникові свого давнього знайомого, старенького жандарма Бальдуччі. Бальдуччі вів на мотузі араба, що плентався позад нього із зв'язаними руками, похнюпивши голову. Жандарм привітався рухом, але Дарю не відповів, бо його увагу поглинув араб у синьому лінялому бурнусі, в сандалях та в шкарпетках з грубої шерсти і з коротким вузьким покривалом на голові. Наближалися. Щоб не ушкодити араба, Бальдуччі стримував коня, і обидва посувалися поволі.

З відстані голосу Бальдуччі гукнув: «Загаяли цілу годину на три кілометри з Ель Амеру сюди!» Дарю не відгукнувся. Він, невисокий і широкоплечий, у товстому светрі, тільки дивився на них. Араб жодного разу не підвів голови. «Добрідень, — привітався Дарю, як ті ступили на майданчик, — заходьте погрітися». Болізно покректуючи й не випускаючи з рук мотуза, Бальдуччі зліз з коня. Він усміхався до вчителя з-під настобурчених вусів. Маленькі темні очиці, глибоко сховані під смагливим чолом, та уста, облямовані зморшками, надавали його обличчю уважливо-старанного виразу. Дарю взяв коня за вуздеч-

ку, відвів у повітку й повернувся до чоловіків, що тим часом чекали в школі. Він запросив їх до своєї кімнати: «А я зараз розпалю в класі, там нам буде просторіше». Коли він знову зайшов до кімнати, застав Бальдуччі на канаті. Він уже відв'язав мотуз, на якому вів араба, і араб сидів навпочіпки перед піччю. Руки залишилися зв'язані, покривало на голові зсунулося назад, а зір був спрямований до вікна. В першу мить Дарю не помітив нічого, тільки величезні губи, повні й гладенькі, майже негрські. Ніс, проте, був рівний, темні очі гарячково світилися. З-під покривала визирало вперте чоло, а все обличчя, з обвітреною й трохи блідію від холоду шкірою, мало затривожений і водночас непокірний вираз, який здивував Дарю, коли араб повернувся і глянув йому просто в вічі. «Ідіть до класу, — сказав учитель, — а я приготую для вас м'ятний чай». «Дякую, — мовив Бальдуччі. — Стільки клопоту! Зараз відступаємо.» І до в'язня по-арабськи: «Гей ти, ворушиися!» Араб підвівся й, несучи поперед себе скручені зап'ястя, спроквола посунув до класу.

Разом з чаєм Дарю приніс стілець. Та Бальдуччі вже втиснувся на передню учнівську лаву, араб же примостився напроти вчительського столу обличчям до печі, що стояла між столом і вікном. Дарю подав йому склянку чаю й завагався, дивлячись на зв'язані руки. «Може їх можна розв'язати?» «Звичайно, — погодився Бальдуччі, — то лише для дороги», — і хотів вставати. Але Дарю, поставивши склянку на підлогу, став на коліно коло араба. Араб не вимовив ні слова, тільки слідкував за ним гарячковими очима. Щойно руки звільнилися, він потер спухлі зап'ястя, взяв склянку з чаєм і пожадливо накинувся на гарячу рідину, п'ючи її маленькими швидкими ковтками.

— Гарзд, — озвався Дарю, — то куди ви, власне, прямуєте? Бальдуччі витягнув з чаю свої вуса: «Сюди, синку».

— От незвичайні учні! Заночуєте?

— Ні, я повертаюся в Ель Амер, а ти відпроводиш товариша до Тенджуйту. На нього чекають у поліції.

Бальдуччі приязно усміхався.

— Не вигадуй, — відмахнувся вчитель, — кепкуєш з мене?

— Ні, синку, такий наказ.

— Наказ? Я ж не... — Дарю затнувся, йому не хотілося образити старого корсиканця. — Це не мое ремесло.

— Ет, що там говорити! На війні пробують всякого ремесла.

— Тоді я почекаю оголошення війни!

Бальдуччі згідливо притакнув.

— Гарзд. Але дакий наказ, і тебе він стосується також. Щось нуртує. Подейкують про повстання. Ми всі, до певної міри, мобілізовані.

Впертий вираз обличчя Дарю не пом'як.

— Послухай, синку, — продовжував Бальдуччі, — я люблю тебе, і ти повинен зрозуміти. В Ель Амері нас дванадцяттеро, а патрулюємо ми цілу область, отож я мушу повернутися. Мені сказали довірити тобі цього дурня й вертатися без затримки. Ми не могли його тримати в себе, бо розхвильовані односільчани хотіли його відібрати назад. Завтра маєш відвести його до Тенджуйту. Для такого молодця, як ти, двадцять кілометрів не велике діло. Оце і все. А опісля вертайся до своїх учнів і спокійно живи.

За стіною хрпів кінч і бив копитом. Дарю задивився у вікно. Погода розгодинювалася, над засніженим плято розгорялося світло. Ледве но розтане сніг, сонце знову поверне свої права і знову немилосердно смалитиме кам'янисті простори. А з одноманітного неба знову повсякдень бурхатиме сухий жар на оцю пустелю, де ніщо не нагадує про людей.

— А що він зробив? — поцікавився вчитель, повернувшись до Бальдуччі. І поки той встиг відповісти, запитав:

— Чи він говорить по-французьки?

— Ані слова. Ми розшукували його цілий місяць, але його переховувано. Він убив кузена.

— Він проти нас?

— Не думаю. Проте все може статися.

— За що він убив?

— Якась родинна сварка. Хтось комусь заборгував збіжжя. Історія не дуже ясна. Коротко кажучи він прикінчив кузена серпом. Достеменно як барана, чирк! . .

Бальдуччі зробив рух, наче потягнув лезом поперек горла, це привернуло арабову увагу, і він занепокоєно зиркнув на жандарма. Дарю спалахнув гнівом, не тільки на оцього чоловіка, а на весь людський рід з його підлими вчинками, невсипущою ненавистю, жадобою крові.

На плиті засвистів чайник. Учитель налив чаю Бальдуччі, а по короткому ваганні й арабові, що пожадливо припав до чашки. Коли араб підніс догори руки, бурнус розхилився, і вчитель побачив худі мускулясті груди.

— Спасибі, хлопче, — подякував Бальдуччі, — а тепер я зникаю.

Він підвівся й ступив до араба, витягаючи з кишені мотузок.

— Ти що? — сухо кинув Дарю.

Спантеличений Бальдуччі показав мотузок.

— Не завдавай собі труда.

Старий жандарм нерішуче погодився.

— Як хочеш. Ти, звичайно, озброєний?

— Є мисливська рушниця.

— Де?

— У скрині.

— Ти повинен тримати її біля ліжка.

— Навіщо? Я не маю чого боятися.

— Ти божевільний, синку. Якщо дійде до повстання, то кожен з нас буде в небезпеці: ми всі з одного поля ягоди.

— Я зумію оборонитися. Мені видно, як хтось наближається.

Бальдуччі розреготався, з-під вусів несподівано блиснули ще білі зуби.

— Тобі видно? Добре. Я те й казав. Ти зроду трохи дивак. За це я тебе й люблю. І мій син був такий самий.

Те говорячи, він витяг свій револьвер і поклав на стіл.

— Сховай, з мене вистачить і одного, поки доїду до Ель Амеру.

Револьвер поблискував на чорній поверхні столу. Коли жандарм наблизився, на вчителя війнуло духом шкіри й коня.

— Слухай, Бальдуччі, — раптом заговорив Дарю, — це все викликає в мене огиду, особливо твій молодчик. Але я його не видам. Битися, якщо треба, — так, але не це.

Старий жандарм стояв цілком близько і зміряв його суворим поглядом.

— Ти робиш дурницю, — проговорив поволі. — Мені це також не до смаку. Навіть з роками не можна звикнути крутити людину мотузкою, відчуваєш, далебі, сором. Але, з другого боку, не можна їм і потакати.

— Я його не видам, — повторив Дарю.

— Це наказ, синку, я тобі його повторюю.

— Гаразд, то повтори їм те, що я тобі сказав: я його не видам.

Бальдуччі робив видиме зусилля впорядкувати думки і все поглядав то на араба, то на Дарю. Наприкінці зважився.

— Ні. Я їм нічого не говоритиму. Якщо ти хочеш задля власного спокою порвати з нами, я тебе не зраджу. Мені наказали доставити арештованого сюди, і я це виконав. Підпиши розписку.

— Для чого? Я ніколи не відмовлятимуся, що ти його лишив у мене.

— Не роби мені прикрости. Я певен, що ти скажеш правду. Ти тутешній, ти людина слова, але ти мусиш підписати. Таке правило.

Дарю висунув шухляду, вийняв звідти чотиригранну пляшечку з фіялковим чорнилом та рожеву дерев'яну ручку з пером «сержант-майор», яке вживав, щоб виводити зразки краснопису, і підписався. Жандарм старанно згорнув папір, засунув його до портмоне й попрямував до дверей.

— Я проведу тебе, — озвався Дарю.

— Не треба, — буркнув Бальдуччі, — не намагайся бути ввічливим, ти мене образив.

Він кинув погляд на араба, що застиг нерухомо на своєму місці, тижко зідхнув і, обернувшись до виходу, додав: «Прощавай, синку». Двері за ним з грюкотом зачинилися. Бальдуччі пройшов по-

при вікно і зник. У повітці рухнувся кінь, сполохано засокотили кури. За якусь мить, ведучи коня на повіді, Бальдуччі вдруге пройшов попри вікно. Ось він досягнув узвозу і зник з поля зору, ні разу не озирнувшись, слідом за ним зник і кінь. Чути було, як м'яко покотився вниз великий камінь. Дарю вернувся до арештованого, що сидів закам'яніло й не зводив з нього погляду. «Залишайся тут», — сказав учитель по арабськи й пішов до своєї кімнати. Вже, було, переступив поріг та передумав, вернувся до столу, забрав револьвер і всунув у кишеню. Тоді, не оглядаючися, пішов до себе в кімнату.

Довго пролежав Дарю на канапі, спостерігаючи, як непомітно міняється небо, і наслухоючи тишу. Перший час по приїзді сюди після війни його гнобила ця тиша. Він просив призначення в одне з містечок біля підніжжя гір, що відмежовують пустелю від плято, де стрімкі стіни урвищ, зелено-чорні з півночі, рум'яно-фіялкові з півдня, позначають межі вічного літа. Його ж послали далі на північ, на саме ілято. Спочатку він тяжко зносив самотність серед безгоміння засіяної каменем мертвої землі. Правда, де-не-де борозни нагадували про рільництво, але в дійсності їх прорізали, шукаючи камінь, придатний до будови. Тут орють тільки для того, щоб жати камінь. Вряди-годи комусь поталанить нашкрібати трохи ґрунту, схованого в щілинах, і підживити ним захирілий садок. Три чверти країни гнобить камінь. Міста тут виникають, щоб запишатися й щезнути без сліду. Люди родяться, щоб кохатися, чи душить один одного за горло, й умерти. Ніхто в цій пустелі — ні він, ні його гість, не ваять нічого. І все ж поза нею ні він, ні той другий, Дарю це знає напевно, не зможуть жити.

Він звівся на ноги. В клясі ані шелеснуло. На саму думку, що араб утік, і не доведеться нічого вирішувати, така непогамовна радість сколихнула його еством, що він зачудувався. Проте, арештований не втік. Він лежав горілиць між столом і піччю, втупивши в стелю широко розплющені очі. Зараз особливо помічалися його товсті губи, що через них вираз обличчя здавався сердито незадоволеним. «Ходи», — покликав Дарю. Араб устав і пішов за ним. В кімнаті вчитель показав на стілець біля столу край вікна. Араб сів, не відриваючи погляду від Дарю.

— Голодний?

— Так, — признався арештований.

Дарю поставив на стіл два накриття. Замісив олією борошно в тарілці, розплюскав на сковороді корж і запалив невелику газову плитку. Лишив корж лєктися, а сам тим часом сходив у повітку по крашанки, сир, фініки, конденсоване молоко. Поки готовий корж вистигав на підвіконні, він скип'ятив резведене у воді молоко та зісмажив яєшню. У рухові він якось вдарився об

револьвер, засунений у праву кишеню. Дарю перервав кухарювання, вийшов до кляси й сховав револьвер у шухляді столу. У кімнаті посутеніло. Увімкнувши світло, Дарю присунув до араба страву. «Їж,» — промовив. Той відламав шматочок коржа, жадливо поніс його до рота, але спинився на півдорозі.

— А ти? — запитав.

— Після тебе. Я теж їстиму.

Великі губи трохи розтулилися, хвилька нерішучости, і арабові зуби вп'ялилися в корж.

Після вечері араб усе зиркав на вчителя.

— Ти суддя?

— Ні, я передержу тебе до ранку.

— Чому ти зі мною їси?

— Бо голодний.

Той говорив йому «ти». Дарю встав і вийшов. Він уніс з повітки складане ліжко й уместив його між столом і грубкою впоперек до свого власного. З чималої валізи, що стояла на підлозі в кутку і правила заразом за полицю для паперів, витяг два простирала і розстелив їх на складаному ліжкові. Потому спинився без діла і нарешті сів на своє ліжко. Більше не було чого робити, не було коло чого поратися. Хібащо приглядатися до чоловіка. То й приглядався, силкуючись уявити собі обличчя, спотворене люття. Чомусь не міг. Бачив тільки погляд, темний та блискучий, і тваринні уста.

— Чому ти його вбив? — власний голос прозвучав так во-роже, що аж самого здивувало.

Араб відвернув очі.

— Він тікав. Я погнався за ним.

Знову глянули на Дарю очі, сповнені нерадісним запитом.

— Що вони тепер зроблять зі мною?

— Боїшся?

Араб заціпенів, відвернувши погляд.

— Каешся?

Араб глипнув на нього, роззявивши рота. Було ясно як день, він не розуміє. У Дарю зростало роздратування. А тут ще до всього почуття незграбности і незручности: власне велике тіло затиснене в суточки між двома ліжками.

— Лягай спати, — кивнув нетерпеливо, — це твоя постіль.

Араб не ворухнувся, благов Дарю:

— Скажи.

Учитель глянув на нього.

— Завтра повернеться жандарм?

— Не знаю.

— Ти підеш з нами?

— Не знаю. Для чого?

Арештант перейшов на ліжко й простягнувся горілиць поверх простирал ногами до вікна. Світло електричної лампочки тепер било йому просто в вічі, він одразу заплющився.

— Для чого, — перепитав Дарю, стаючи побіч.

Араб розплющив очі й намагався дивитися на нього, не моргаючи під сліпучим світлом.

— Піди з нами, — на цьому замовк.

Вже й північ, а Дарю ніяк не засне. Він звичайно лягав цілком роздягнений, мав давно звичку спати голим. Та цього вечора, коли опинився без одягу, завагався. Відчув себе наче беззахисним, ворухнулося бажання знову одягтися. Знизав плечима. Адже того другого йому видно і, якщо доведеться, скрутить його в баранячий ріг. Із свого ліжка він міг спостерігати араба, як той непорушно лежав на спині, міцно склепивши повіки під різким світлом. Коли Дарю вимкнув світло, відразу запанувала глибока темрява. Мало-по-малу ніч у вікні ожила: там заворушилося спроквола беззоряне небо. Незабаром учитель уже міг вирізнити перед собою розпластане тіло. Араб лежав як і раніше, тільки очі його, здається, були розплющені. Легенький вітерець крутився навколо будинку. Може він геть прожене хмари, і тоді з'явиться сонце.

Серед ночі вітер зміцнів. Трохи посокотіли кури й затихли. Араб перевернувся на бік, спиною до Дарю, і останньому вчулося, наче той застогнав. Арабів віддих одразу став глибшим, рівнішим. Чуючи так близько біля себе дихання, вчитель не міг занути й поринув у думки. Присутність чужої людини в кімнаті, де він понад рік ночував сам, заважала. Ця присутність, крім того, накидала на них своєрідне побратимство, яке було йому добре відоме та від якого він за даних обставин мусить відмовлятися: між людьми, що живуть в одній кімнаті, будь то солдати чи в'язні, виникає дивний зв'язок, наче, скинувши разом з оджею і власну оболонку, вони, поминаючи будь-які різниці, кожного вечора братаються на одвічному полі сну і втоми. Тьху, які дурниці лізуть у голову, схаменувся Дарю, треба спати.

Учитель ще не спав, коли трохи пізніше араб ледь-ледь ворухнувся. За другим порухом арештанта вчитель насторожився, готовий до всього. Спираючися на руки, араб помаленьку звівся, немов та сновида. Сівши на ліжку, він застиг і, не повертаючи голови до Дарю, наслухався, мов відчув на собі його увагу. Дарю не ворухився: він саме пригадав, що револьвер залишився в шухляді столу, тому краще буде діяти несподівано. Тим часом він стежив, як арештований спустив ноги на підлогу, перечекав ще якусь хвилину і почав неквапно одягатися, ще й далі нагадуючи сновиду. Дарю вже хотів озватися, аж тут араб рушив з місця зовсім нормально, хоча надивовижу безшелесно. Він попрямував до дверей у глибині кімнати, що виходили в бік повіт-

ки. Обережно підняв клямку, вислизнув і прихилив за собою двері, не замикаючи. Дарю продовжував лежати. «Тікає, — подумав собі. — Щасливої дороги!» Однак він уважно прислухався. Кури не сполохалися, значить той повернув на плято. Десь ледве чутно забулькотіла вода. Що воно таке, він догадався лише тоді, коли араб знову з'явився в дверях, дбайливо зачинив їх на клямку і без найменшого шелесту ліг у ліжку. Дарю повернувся до нього спиною й заснув. Пізніше крізь сон йому вчулися знадвору скрадливі кроки. «Це мені сниться», — заспокоїв себе й продовжував спати.

Коли він прокинувся, небо було ясне. Крізь погано пригнане вікно просочувалося холодне чисте повітря. Скулившись під покривалами й розтуливши рота, спокійно спав араб. Та коли Дарю поторгав його за плече, той мало не підскочив і безтямно глянув на Дарю такими божевільними з переляку очима, що вчитель мимоволі відступив. «Не бійся, це я. Пора їсти». Араб кивнув головою й вимовив «так». До нього повернувся спокій, але вираз обличчя лишився відчуженим і неухважним.

Кава була готова. Вони пили її, жуючи корж і сидючи поруч на складаному ліжкові. Потім Дарю повів араба в повітку, показав крант, де можна вмитися, а сам повернувся до хати, згорнув простирала, склав похідне ліжко, застелив свою постіль і причепурих кімнату. Після того вийшов через клясу на майданчик. На блакитному небі вже красувалося сонце, м'яке ласкаве світло розливалось над пустелею. На узвозі де-не-де протанув сніг, повитикалося каміння. Присівши біля краю площини, вчитель задивився на пустельний простір. Він думав про Бальдуччі. Він образив старого, повівся з ним так, ніби не хотів ділити спільну долю. Йому ще й досі вчувалося жандармове прощання і, сам не здаючи собі справи чому, він відчув на душі якусь дивну порожнечу й безборонність. Саме в цю хвилину по другому боці школи кашлянув арештований. Дарю почув його наперекір бажанню, розлючений пожбурих каменюку, вона засвистіла в повітрі і вгрузла в сніг. Безглуздий злочин цієї людини обурював, але видавати чоловіка не годилося з сумлінням, сама думка про це обпікала його соромом. Він кляв і своїх, що накинули йому араба, і араба, який осмілився вбити, але не відважився втекти. Дарю схопився на ноги, обійшов майданчик, ще трохи почекав, не рухаючись, і ввійшов у школу.

Схилившись над цементовою підлогою повітки, араб двома пальцями чистив зуби. Дарю глянув на нього, сказав «ходи» і пішов до своєї кімнати попереду арештованого. Він натяг поверх светра мисливську куртку, взув зручні для ходи черевики. Почекав, стоячи, поки араб прилагоджував сандалі та покривало. Коли вийшли до кляси, вчитель показав своєму супутникові на вихід: «Іди!» Той не ворухнувся. «Я прийду,» — додав Дарю.

Араб вийшов. Дарю повернувся до хати і зробив пакунок з фініків, цукру та сухарів. Проминаючи в клясі стіл він на мить затримався, потім рішуче переступив поріг і міцно причинив за собою двері. «Нам туди», — показав. Рушили на схід — він попереду, арештант за ним. Не зробили й кільканадцяти кроків, як Дарю здалося, що він чує позаду ніби шелест. Повернувся, обійшов навколо будинку — ніде нікого. Араб слідкував за ним і, здається, нічого не розумів. «Пішли», — озвався Дарю.

Після години ходу спинилися перепочити під гострим вапняним шпилем. Сніг танув чимраз швидше, а сонце притьмом сушило калюжі, чепурило рівнину, яка поволі висихала й зачинала мерехтіти як навколішне повітря. Коли знову рушили, під ногами вже дзвеніла земля. Інколи з радісним криком пролітала якась птаха. Дарю глибоко дихав-упивався прохолодним сявном. До дрібниць знайомий простір, тепер майже бездоганно жовтий під блакитною шапкою неба, викликав у нього дивний захват. Проминула ще година, а вони все йшли спадною стежкою на південь. Ось і рівенький причілок з крихкого каменю. Звідти на сході плято досягає низовної рівнини, на якій де-не-де стримлять калікуваті дерева, а на півдні звалища камінних брил надають краєвидові буремного вигляду.

Дарю пильно розглянувся на обидва боки. Небо, небо до самого виднокола, ніде ні лялечки. Обернувся до араба, що слідкував за ним, не розуміючи. Подав пакунок: «Візьми. Тут фініки, цукор, хліб. Тобі вистачить на дві доби. А ось — тисяча франків». Араб узяв пакунок і гроші, але тримав повні руки коло грудей, мов не знав, що з тим усім робити. «Тепер дивися, — вів далі вчитель, показуючи рукою на схід. — Це дорога на Тенджуйт. Дві години ходу. У Тенджуйті уряд і поліція. Вони чекають на тебе». Араб дивився на схід, все ще притискаючи до грудей гроші й пакунок. Дарю взяв його за лікоть і доволі грубо крутнув на чвертьоберта, змусивши глянути на південь. Біля підосви пагорба, на якому вони стояли, позначилася ледве помітна тропка. «А це — путівець, що перетинає плято. За день ходу ти потрапиш на пасовиська, а там стрінеш перших кочівників. Вони приймуть тебе і дадуть притулок, як велить їхній закон». Араб повернувся до Дарю у великому стурбованні. «Слухай», — вимовив. Дарю похитав головою. «Ні, мовчи. Тут я тебе кидаю». Повернувся до нього спиною, ступив два великі кроки в напрямі до школи, глянув невпевнено на остовпілого араба й пішов геть. Кілька хвилин він не чув нічого, тільки під власними кроками дзвеніла мерзла земля. Не оглядався. Та трохи згодом таки не втерпів. На пагорбі, опустивши руки, стояв, як і давніше, араб і проводив його очима. Дарю відчув, що його стискає за горло. Він подратовано чортхнувся, зробив рукою широкий помах і по-

спішив далі. За добрі гони ще раз зупинився й оглянувся. На пагорбі вже не було нікого.

Дарю вагався. Сонце підбилося доволі високо й починало припикати. Нарешті вчитель рушив назад, спочатку не дуже впевнено, згодом рішуче. Поки персягнув до невеликого згірка, облився потом. Одним духом вибіг на вершечок і спинився захеканий. Кам'яністі звалища на півдні чітко вирізнялися на тлі синього неба, а над східньою рівниною вже тремтіла юга. Серце в Дарю болізно защеміло: огорнутий гарячим відпаром араб поволі прямував до в'язниці.

*

Трохи згодом, стоячи перед вікном у клясі, вчитель дивився незрячими очима, як з небесної високости сягає на плято золоте проміння. За його плечима на чорній дошці між вигинами французьких рік чиясь невправна рука вивела крейдою: «Ти видав нашого брата. Ти поплатишся». Дарю дивився на небо, на плято, на ген ту невидиму землю, що тягнеться аж до моря. Серед цієї просторої країни, яку він так безмежно любив, він був самотній.

СПРАВЕДЛИВИ

СПРАВЕДЛИВІ

(*Les Justes*)

П'єса на п'ять дій

Кохання! Життя!
Не життя, а кохання по смерті!
В. Шекспір, «Ромео і Джульєта»,
дія IV, ява 5.

Дієві особи:

Дора Дулебова, Велика княгиня, Іван Каляєв, Степан Федоров, Борис Анненков, Олексій Воїнов, Скуратов, Фока, Вартовий.

ДІЯ ПЕРША

Квартира терористів. Ранок.

Завіса піднімається серед тиші. На кону Дора й Анненков, нерухомі. Ось у дверях задзеленчав дзвінок, один раз. Анненков знаком зупиняє Дору, що поривається заговорити. Дзвінок дзеленчить ще двічі, раз коло разу.

АННЕНКОВ Це він. (Виходить. Дора чекає, не рухаючись. Анненков уводить Степана, обнявши його за плечі). Це він, Степан!

ДОРА (Йде назустріч і подає Степанові руку). Я така щаслива, Степане!

СТЕПАН Добридень, Доро!

Д. (Придивляється до нього) Три роки минуло.

С. Так, три роки. Мене заарештували саме в той день, коли я мав повернутися до вас.

Д. А ми чекали. Спливали години, і на серці ставало чимдалі тяжче. Ми не осмілювались глянути один на одного.

А. Довелось знову міняти квартиру.

Перша вистава відбулася в Театрі Еберто, 15 грудня 1949.

- С. Знаю.
- Д. А там, Степане?
- С. Там?
- Д. На каторзі.
- С. Звідти тікають.
- А. Звісно. Ми дуже раділи вісткою про твою втечу до Швейцарії.
- С. Швейцарія, Борю, — друга каторга.
- А. Як то? Вони ж вільні.
- С. Поки на світі лишилась хоч одна людина в ярмі, воля здаватиметься каторгою. Я був на волі, а з думки не сходила Росія з її рабами.

Мовчанка.

- А. Мені приємно, що партія прислала тебе до нас.
- С. Так мусіло статись. Я задихався. Діяти, знову діяти... (*Дивиться на Анненкова*). Ми його знищимо?
- А. Я певен того.
- С. Знищимо ката. Ти, Борю, керівник, і я тобі коритимусь.
- А. Присяги зайві, Степане, адже ми всі брати.
- С. Дисципліна необхідна, я зрозумів це на каторзі. Партія соціалістів-революціонерів мусить бути здисциплінована. Лише тоді ми знищимо великого князя й повалимо тиранію.
- Д. (*Підходячи*) Сідай, Степане, ти ж, певно, втомився за довгу подорож.
- С. Я ніколи не втомлююсь.

Мовчанка. Дора сіла.

- С. Усе готове, Борю?
- А. (*Іншим тоном*) Уже понад місяць двоє наших стежать за виїздами великого князя. Дора приготувала необхідне.
- С. Проклямації надруковано?
- А. Так. Росія дізнається, що великого князя Сергія вбили бомбою терористи есери, щоб прискорити звільнення російського народу. Тоді імператорський двір зрозуміє, що ми не спинимось, аж поки народ не одержить землі. Так, Степане, так, усе готове! Час наближається.
- С. Що маю робити я?
- А. Спершу допомагатимеш Дорі. З нею працював Швайцер, тебе прислали на його місце.
- С. Він загинув?
- А. Так.
- С. Як то сталося?
- Д. Нещасливий випадок.

Степан глянув на Дору, вона відвернулася.

- С. А далі?
- А. Далі побачимо. Мусиш бути готовий замінити нас при потребі і тримати зв'язок з центральним комітетом.

- С. Хто ще з нами?
- А. Воїнова ти зустрів у Швейцарії. Я на нього покладаюся, дарма що він молодий. Янека ти не знаєш.
- С. Янек?
- А. Каляев. Ми прозвали його «Поетом».
- С. Таке ім'я не личить терористові.
- А. *(Сміючись)* Янек думає якраз навпаки. Він запевняє, що поезія від природи революційна.
- С. Революційна тільки бомба. *(Мовчанка)*. Гадаєш, Доро, я зумію тобі допомогти?
- Д. Звичайно. Треба тільки берегтися, щоб не розбити капсулі.
- С. А якщо розіб'єш?
- Д. Так загинув Швайцер. *(Промовчавши)* Чого ти усміхаєшся, Степане?
- С. Усміхаюся?
- Д. Так.
- С. Це зі мною буває. *(Павза. Степан над чимось думає)*. Доро, вистачить однієї бомби, щоб зруйнувати цей будинок?
- Д. Однієї, ні. Але вона зрушить його з основ.
- С. А скільки треба, щоб висадити в повітря Москву?
- А. Ти здурів? Що тобі?
- С. Нічого.

Дзвонять один раз. Всі прислухаються й чекають. Дзвонять ще двічі. Анненков іде до передпокою і вертається з Воїновим.

ВОЇНОВ Степан!

- С. Добридень. *(Тиснуть один одному руку. Воїнов підходить до Дори, обнімає)*.
- А. Усе гаразд, Олексю?
- В. Так.
- А. Вивчив дорогу від палацу до театру?
- В. Можу її зараз намалювати. *(Малює)*. Закрути, перехрестя, вужчі місця... карета проїде повз наші вікна.
- А. Що означають два хрестики?
- В. Невеличку площу, де коні сповільнять біг, і театр, де вони спиняється. На мою думку, найзручніші місця.
- А. Дай сюди.
- С. А як шпиги?
- В. *(Вагаючися)* Їх там багато.
- С. Вони тебе лякають?
- В. Я не почувую себе вільно.
- А. Не турбуйся, ніхто з нас не відчуває себе вільно.
- В. Хто його знає. Ніяк я не звикну брехати.
- С. Всі на світі брешуть. Треба тільки брехати добре.

- В. Воно не легко. Коли я був студентом, товариші глузували з мене за те, що я не вмів прикидатися і говорив, що думаю. Кінець кінцем мене викинули з університету.
- С. За що?
- В. На лекції історії професор запитав мене, як Петро I будував Санкт Петербург.
- С. Хороше питання.
- В. Кров'ю й батогами, відповів я. Мене вигнали.
- С. І після цього . . .
- В. Я зрозумів, що не досить виявляти кривду. Треба віддати все життя на боротьбу з нею. Тепер я щасливий.
- С. Одначе, ти брешеш?
- В. Брешу. Але я не брехатиму в той день, коли кину бомбу.

Хтось дзвонить: два дзвінки, потім один. Дора схопилася.

- А. Янек.
- С. Умовний знак інший.
- А. То Янек змінив, щоб мати свій власний знак.

Степан знизує плечима. Чути голос Дори з передпокою. Входять Дора й Каляев, тримаючися за руки, Каляев сміється.

- Д. Це — Янек, а це Степан, що замінить Швайцера.
- КАЛЯЄВ Будь дорогим гостем, брате.
- С. Спасибі.

Дора й Каляев сідають, їх обличчя звернені до інших.

- А. Янеку, ти певен, що впізнаєш карету?
- К. Безперечно, я двічі розглядав її, маючи вдозвіль часу. Пізнаю з-серед тисячі, навіть на обрії. Запам'яталися найдрібніші деталі. Навіть таке: одне шкельце на лівому ліхтареві вищерблене.
- В. А шпиги?
- К. Сила силенна. Проте, ми старі друзі: вони купують у мене цигарки.
- А. Павло підтвердив відомості?
- К. Цього тижня великий князь збирається до театру. Як тільки Павло дізнається напевно котрого дня, він дасть нам знати через швайцера. *Сміючися повертається до Дори* Маємо добру нагоду, Доро.
- Д. *(Дивиться на нього)* Ти вже не вуличний продавець? Виглядаєш як великий пан. Такий красень! Признайся, тобі не шкода кожууха?

К. (із сміхом) І то правда, я ним дуже гордився. (До Степана й Анненкова) Спершу я місяців зо два приглядався до продавців, потім чотири тижні вправлявся у своїй кімнаті. Колеги в ремеслі нічого не запідозрили. «От молодчина, — прихвальновали, — зумів би і царські коні спродати!» І собі почали мене наслідувати.

Д. А ти, звичайно, хихикав.

К. Ти добре знаєш, що я не в силі стриматися. Така маскарада, таке незвичне життя... Хіба ж не весело?

Д. Щодо мене, то я не люблю маскаради. (Показуючи на своє вбрання) Отака розкішна сукня! Боря міг би вибрати для мене щось інше, а то — артистка! Я не вибаглива.

К. (Сміючися) Тобі так гарно в цій сукні.

Д. Гарно! Я не проти того, щоб бути гарною, але про таке не слід думати.

К. Чому? Твої очі завжди сумні, Доро, а слід бути веселою, слід бути незвичайною. На світі є краса, є радість!» «Там, де супокій ясний розлито, де тебе я серцем привітав...»

Д. (Усміхнулася) «... Спрагло я вдихав одвічне літо.»

К. О! Доро, ти пам'ятаєш цей вірш. Ти усміхаєшся? Який я щасливий...

С. (Перебиває) Ми марнуємо час. Борю, мабуть, треба попередити швайцара?

Каляев дивиться на нього здивований.

А. Так. Може підеш, Доро? Не забудь дати чайові. Потім Воїнов допоможе тобі прибрати кімнату.

*Дора й Воїнов виходять у різні боки.
Степан рішуче підступив до Анненкова.*

С. Я хочу кинути бомбу.

А. Ні, Степане, людей уже добрано.

С. Будь ласка. Ти розумієш, що це значить для мене.

А. Ні. Правило є правилом. (Мовчання) І я не кидатиму бомби, а чекатиму тут. Правило дуже суворе.

С. Хто кидає першу бомбу?

К. Я. Другу кидає Воїнов.

С. Ти?

К. Дивуєшся? Не маєш віри в мене!

С. Треба досвіду.

К. Досвіду? Тобі добре відомо, що кидають один-єдиний раз, а тоді... Ще ніхто не кидав бомби двічі.

С. Треба твердої руки.

К. *(Показує руку)* Дивись. Думаєш вона здригне? *(Степан відвертається)*. Не здригне. Що! мати перед собою тирана і вагатися? Як тобі спало таке на думку? Та навіть якби моя рука здригнула, я знаю спосіб убити великого князя на місці.

А. Який?

К. Кинутися під коней.

Степан знизив плечима, відійшов і сів у глибині.

А. Ні, це зайве. Пробуй утекти. Мусиш берегтися, бо організації ти потрібний.

К. Слухаюсь, Борю! Яка шана, яка шана для мене! О, я її виправдаю!

А. Степане, ти будеш на вулиці, поки Янек з Олексою вижидатимуть карету. Гулятимеш перед нашими вікнами, ми ще умовимося про сигнал. Дора чекатиме зі мною тут, аж поки не кинемо проклямації. Якщо нам хоч трохи поталанить — великий князь не житиме.

К. *(Пристрасно)* Так, я його заб'ю! Що за радість, коли матимем успіх! Великий князь — ніщо. Треба цілитись вище!

А. Спочатку — великий князь.

К. Борю, на випадок невдачі, як по-твому, наслідувати японців?

А. Ти про що?

К. На війні японці не здавалися в полон, а кінчали самогубством.

А. Ні. Про самогубство не думай.

К. А про що тоді?

А. Про поновлення терору.

С. *(З глибини)* Щоб накласти на себе руки, треба бути дуже самотакоханим. Справжній революціонер не може себе любити.

К. *(Швидко обернувся)*. Справжній революціонер? Чого ти знову чіпляєшся? Що я тобі зробив?

С. Мені не подобаються ті, хто пристає до революції з нудьги.

А. Степане!

С. *(Підводиться й підходить до них)*. Так, я грубіян. Але для мене ненависть не забавка. Ми тут не для того, щоб хизуватися один перед одним. Ми тут заради справи.

К. *(Примирливо)* Навіщо ти мене ображаєш? Звідки ти взяв, що я нудився?

С. Не знаю. Ти міняєш умовні знаки, тобі до вподоби роля вуличного продавця, ти деклямуєш вірші, ти готовий кинутися під коней, а тепер — на тобі! — самогубство... *(Дивиться на нього)* Я тобі не вірю.

- К. (*Опанувавши себе*) Ти, брате, мене не знаєш. Я люблю життя. Мені не нудно. Я й до революції пристав з любови до життя.
- С. А я життя не люблю. Я люблю справедливість, яку ставлю понад життя.
- К. (*З видимим зусиллям*) Кожен служить справедливості, як уміє. Треба примиритися з тим, що ми різні, і ставитися один до одного доброзичливо, наскільки можливо.
- С. Це не можливо.
- К. (*З обуренням*) То що ти робиш серед нас?
- С. Я приїхав, щоб убити людину, а не любити її чи шанувати її відмінність.
- К. (*Пристрасно*) Ти убиватимеш не сам і не просто так. Ти убиватимеш разом з нами від імени російського народу. У цьому твоє виправдання.
- С. (*Як і перед тим*) Я його не потребую. Я знайшов своє виправдання раз назавжди три роки тому однієї ночі на каторзі. І не потерплю . . .
- А. Годі! Ви що, здуріли? Чи забули, хто ви? Ви — брати, навіки пов'язані один з одним бажанням знищити тиранів і звільнити країну. Ми вбиваємо спільно, і ніщо не може нас розділити. (Тиша. Він дивиться на них). Ходім, Степане, уговоримося про знаки . . . (*Степан виходить. До Каляєва*). Не зважай, він багато перестраждав. Я з ним поговорю.
- К. (*Дуже блдий*) Він образив мене, Бору.

Входить Дора.

- Д. (*Глянула на Каляєва*). Що сталося?
- А. Нічого. (*Виходить*).
- Д. (*До Каляєва*) Що сталося?
- К. Ми вже погризлися. Я йому не подобаюсь.

*Дора мовчки іде й сідає.
Трохи згодом.*

- Д. Мені здається, йому ніхто не подобається. Коли все скінчиться, він буде найщасливіший. Не сумуй.
- К. Я сумую. Мені хочеться, щоб мене любили. Заради організації я відмовився від усього, і мені прикро, що мої брати відвертаються від мене. Часами виникає враження, що вони мене не розуміють. Чи я в тому винен? Звичайно, я — посередність . . .
- Д. Тебе люблять і розуміють. Степан не подібний до інших.
- К. Ні. Я догадуюсь, яка в нього думка. Швайцер її висловив одного разу: «Занадто самобутній для революціонера». Я мусів би їх переконати, що в мені немає нічого особливого. Мене вважають трішечки дурнуватим і занадто прямолінійним.

Проте я вірю в ідею так само як і вони, і готовий жертвувати собою, так само, як вони. Я також умію бути спритним, обережним, мовчазним і винахідливим. Не гірше від них. Тільки й того, що життя й далі не втрачає для мене чару, що я люблю красу, люблю радість. І саме тому ненавиджу деспотизм. Як це їм пояснити? Революція? Звичайно! Але революція заради життя, щоб урятувати його, розумієш?

- Д. *(Поривчасто)* Розумію. *(Помовчавши, пошепки)* І все ж ми за-
подіємо смерть.
- К. Хто ми? . . . Ах, ти хочеш сказати . . . Це не те саме. О, ні! Не те саме. Бачиш, ми вбиваємо, щоб створити світ, де нікого більше не вбиватимуть! Ми стаємо злочинцями, щоб землю нарешті заселили чисті душою.
- Д. А якщо так не станеться?
- К. Мовчи! Так мусить статися. Інакше Степан мав би рацію, і плювати нам на красу.
- Д. Я довше, ніж ти, перебуваю в організації. Я пересвідчилась — ніщо не дається легко. Але в тебе віра . . . Ми всі потребуємо віри.
- К. Віра? Ні. Тільки один-єдиний її мав.
- Д. Тобі притаманна духовна сила. Ти усуваєш усі перешкоди, щоб дійти до кінця. Чому ти домагався кидати першу бомбу?
- К. Чи має хтось право говорити про терористичну акцію, не беручи в ній участі?
- Д. Ні.
- К. Треба стояти в перших лавах.
- Д. *(Замислено)* Так, є перші лави і є остання хвилина. Ми не повинні про неї забувати. Саме вона вимагає відваги та піднесення, які нам такі потрібні . . . які такі потрібні тобі.
- К. Ось уже цілий рік я не думаю ні про що інше, живу заради тієї хвилини. Тепер я знаю — мені хотілося б загинути на місці, біля великого князя. Зійти кров'ю до останньої краплі чи згоріти доценту в полум'ї вибуху і нічого по собі не лишити. Розумієш, чому я домагався кидати бомбу? Умерти за ідею — це єдиний спосіб піднятися до рівня ідеї. У цьому — виправдання.
- Д. Я теж прагну такої смерти.
- К. Так, це щастя, на яке можна позаздритись. Бувало вночі кручуся з боку на бік на солом'яному матраці, постелі вуличного продавця, бо переслідуює думка, що вони зроблять з нас душо-
губів. Та коли пригадаю, що й самого чекає смерть, серце за-
спокоїться, я усміхнуся і засну, як дитина.
- Д. Воно то добре, Янеку, убити й померти. Тільки, по-моєму, існує ще більше щастя. *(Павза. Каляев не зводить з неї по-
гляд, вона потуплює очі)*. Шибениця.

- К. (*Жагуче*) Я думав про це. Смерть на місці замаху полишає щось незавершеним. І, навпаки, між замахом і шибеницею простягається вічність, можливо, єдино доступна для людини вічність.
- Д. (*Наполегливо, взявши його за руки*) Ця думка має тебе підтримати. Ми платимо більше, ніж зобов'язані.
- К. До чого це?
- Д. Ми змушені вбивати, правда? Ми свідомо приносимо в жертву і тіло, і душу?
- К. Так.
- Д. Вчинити замах, а потім піти на ешафот, це означає двічі пожертвувати собою. Ми платимо більше, ніж зобов'язані.
- К. Так, вірно, це означає вмерти двічі. Спасибі, Доро. Ніхто нічого не зможе нам закинути. Тепер я певен себе. (*Мовчання*) Що з тобою? Чому ти замовкла?
- Д. Я хотіла б ще тобі допомогти. Тільки...
- К. Тільки?
- Д. Ні, я здуріла.
- К. Не довіряєш мені?
- Д. О ні, любий, не довіряю сама собі. З того часу, як загинув Швайцер, на мене, дивись, та й нападуть чудернацькі думки. Та й не мені говорити тобі про труднощі.
- К. Я люблю перемагати труднощі. Якщо поважаєш мене, говори.
- Д. (*Дивиться йому в вічі*) Знаю, ти відважний. Саме це мене й непокоїть. З усміхом, збуджений, вкрай захоплений ти йдеш назустріч жертві, яку маєш принести. Але незабаром доведеться розлучитися з мріями і діяти. Може краще поговорити про це зарані..., щоб уникнути несподіванки, раптового безсилля...
- К. Безсилля не буде. Говори, що думаєш.
- Д. Ну, замах, шибениця, двічі вмерти — це просто й легко. Твоє серце тим задовольниться. А от перша лава... (*Замовкла, дивиться на нього, наче вагається*). З першої лави ти його бачитимеш...
- К. Кого?
- Д. Великого князя.
- К. Може яку мить.
- Д. Цілу мить! О! Янеку, ти мусиш знати, ти мусиш приготуватися! Людина є людиною. У великого князя можуть бути ласкаві. очі. Ти помітиш, як він тре вухо чи радісно усміхається. Або — хто знає? — впаде в око маленький поріз від бритви. І якщо він гляне на тебе в ту мить...
- К. Я вбиватиму не його. Я вбиватиму деспотизм.
- Д. Звичайно, звичайно. Деспотизм необхідно вбити. Я сама готувала бомбу і коли запечатувала капсулу, — ти знаєш, який

це відповідальний момент, нерви напружені до краю, — в серці ворухнулося дивне щастя. Але я не знаю великого князя, зробити те саме було б куди тяжче, якби він сидів переді мною. Ти побачиш його близько. Занадто близько . . .

К. *(Пристрасно)* Я не побачу його!

Д. Чому? Заплющишся?

К. Ні. З Божої ласки в потрібну хвилину спалахне ненависть і засліпить мене

*Дзвонять один раз. Вони застигли не-
порушні. Ввійшли Степан і Воїнов. У
передпокої чути голос. Входить Ан-
ненков.*

А. То швайцар. Великий князь їде завтра до театру. *(Окидає всіх поглядом)* Готуйся, Доро.

Д. *(Глухо)* Гарзд. *(Повагом виходить)*.

К. *(Провів її поглядом і, повернувшись до Степана, привітно)*. Я його заб'ю. З приємністю.

ЗАВІСА

ДІЯ ДРУГА

Вечір наступного дня. Те саме місце.

Анненков біля вікна. Дора коло стола.

АННЕНКОВ Вони вже на місцях. Степан запалив цигарку.

ДОРА О котрій годині має проїхати великий князь?

А. От-от. Слухай. Неначе карета? Ні.

Д. Сядь, май терпіння.

А. А бомби?

Д. Сядь. Ми зараз нічого не можемо.

А. Можемо: заздрити їм.

Д. Твоє місце тут, ти керівник.

А. Так. Я керівник, але Янек цінніший за мене, і саме йому, можливо...

Д. Небезпека однакова для всіх, і тому, хто кидає, і тому, хто не кидає.

А. Воно то так, але в цю мить Янек з Олексою стоять на лінії вогню. І хоч я усвідомлюю, що не повинен бути разом з ними, та інколи на мене знаходить страх, що я надто охоче приймаю свою роль. Кінець-кінцем вигідно дати себе переконати, що ти не мусиш кидати бомби.

Д. Яка різниця? Головне — робити те, що треба, і довести роботу до кінця.

А. Яка ти спокійна!

Д. Не спокійна, а перелякана. Вже три роки я з вами, і два роки виробляю бомби. Виконую все сумлінно, ще ніколи не було недогляду.

А. Ніколи, Доро.

Д. Так от, три роки мене не кидає страх. Він зникає лише уві сні, але з новою силою повертається вранці. Не було ради, довелось призвичаїтись. Тепер я виглядаю спокійною, коли мені найстрашніше. Немає чим гордитися.

- А. Навпаки, будь горда. Мені не вдалося нічого в собі перемогти. Знаєш, я інколи тужу за минулим, за блискучим життям, за жінками. Я любив і жінок, і вино, і ночі, яким, здавалось, не буде кінця.
- Д. Про це я здогадувалася, Борю. За те ти мені так і подобася, за живе серце. А як воно ще прагне радості, то це краще від жахливого мовчання, що часом заміняє крик.
- А. Що ти говориш? Ти? Неймовірно!
- Д. Слухай! *(Поривчасто встає. Проїхала карета. Тиша)*. Ні, не він. А серце калатає. Бачиш, я ще нічого не навчилася.
- А. *(Підходить до вікна)* Увага, Степан подає знак. Це він.

Здалеку чути гуркіт карети, що поволі наближається, проїздить попід вікнами й починає віддалятися. Довге мовчання.

- А. Через кілька секунд... *(Наслухаються)* Як довго! *(Дора зробила рух. Тиша. Десь далеко задзвонили дзвони)*. Неможливо! Янек уже мусів би кинути бомбу... карета, безперечно, доїхала до театру. А Олекса? Глянь! Степан обернувся й побіг до театру.
- Д. *(Кидається до нього)* Янека арештували! Напевне арештували! Треба щось робити!
- А. Зачекай. *(Прислухається)* Ні. Все скінчено.
- Д. Що сталося? Невже Янека арештували до замаху? Він готувався до всього, я знаю. До тюрми, до процесу, навіть бажав їх. Але після смерті великого князя! А не так, ні, не так!
- А. *(Дивиться з вікна вниз)* Воїнов! Швидко!

Дора йде відчинити. Входить Воїнов. На ньому не знати лиця.

А. Швидше розповідай!

ВОЇНОВ Нічого не знаю. Я чекав на першу бомбу. Бачив, як карета виїхала з-за рогу без перешкоди. Тут мені голова пішла обертом. Я подумав, що ти в останню хвилину змінив плян, і завагався. А тоді біг аж сюди...

А. Де Янек?

В. Не бачив.

Д. Його арештували.

А. *(Він увесь час поглядає вниз на вулицю)* Він ось!

Кожен лишається на місці. Входить Каляев, обличчя в сльозах.

КАЛЯЄВ *(Розгублено)* Браття, простіть мене. Я не міг.

Д. *(Підійшла до нього, взяла за руку)*. Нічого.

- А. Що скоїлось?
 Д. (До Каляева) Нічого, буває, що в останню хвилину все підешкереберть.
 А. Неймовірно.
 Д. Облиш. Під цим оглядом, Янеку, ти не єдиний. Швайцер так само перший раз не зміг.
 А. Ти злякався?
 К. (Здригнувся) Ні, не злякався. Ти не смів цього робити!

Хтось стукає умовленим способом. Анненков дає знак Воїнову, той іде відчинити. Каляев пригноблений. Мовчанья. Входить Степан.

А. Ну?

СТЕПАН В кареті великого князя були діти.

А. Діти?

С. Так. Небіж і небога великого князя.

А. Орлов повідомляв, що великий князь їхатиме сам.

С. Була також велика княгиня. Таке товариство видалося нашому поетові занадто численним. На щастя, нічого не помітили.

Анненков щось тихо говорить Степанові. Усі дивляться на Каляева, який підводить погляд на Степана.

К. (Затинаючися) Я не міг передбачити . . . Діти, особливо діти . . . Ти спостерігав коли дітей? Часами вони мають такий серйозний погляд . . . Я ніколи не міг його витримати . . . А мить перед тим, на темному розі майдана, я зазнав щастя. Ледве здалеку блиснули ліхтарі карети, вір, моє серце радісно тьохнуло. Воно билось швидше й швидше в такт наростаючому стукоту коліс. Калатало, як божевільне. Мені хотілося стрибати. Здається, я навіть сміявся і повторював безперестанку: «так, так» . . . Ти розумієш?

Відвів від Степана погляд, знітився.

Я кинувся до карети — і в ту ж мить побачив їх. Вони не сміялися, о ні. Вони трималися дуже прямо й дивилися в порожнечу. Які вони були сумні! Зодягнені в парадне вбрання, застигли постаті обабіч дверцят! Я не помітив великої княгині. Я взагалі нікого не помітив, крім них. Якби вони глянули на мене, я певно кинув би бомбу. Принаймні, щоб знищити їхні сумні погляди. Але вони дивилися тільки вперед.

Підвів очі, глянув на інших. Мовчанка. Тоді ще тихше.

Я сам не розумію, що трапилося. Мої руки ослабли. Коліна підігнулися. Через мить було вже запізно. (*Мовчить. Погляд у землю*). Доро, то мені вчулося, чи справді тоді задзвонили дзвони?

Д. Тобі не вчулося, Янеку. (*Кладе йому на плече руку. Каляев підводить голову, всі погляди спиняються на ньому. Він устає*).

К. Дивіться на мене, браття; дивися, Борю, я не боягуз, не відступник. Я їх не сподівався. Все сталося занадто швидко. Два маленькі серйозні обличчя, а в моїй руці жакхливий тягар. Це в них я мусів його кинути. Отак прямисінько. О ні! Я не міг. (*Переводить погляд з одного на другого*) Колись, дома, на Україні, я правив кіньми і літав як вітер — нічого не боявся. Нічого в світі, крім одного, — щоб не переїхати дитини. Мені вживався поштовх і хрускіт тендітної голівки, що вдарила з розмаху об дорогу... (*Замовкає*). Допоможіть мені... (*Мовчанка*). Я хотів покінчити з собою. Та прийшов сюди, бо подумав, що мушу скласти перед вами звіт, що ви — мої єдині судді, що вам видніше, мав, чи не мав я рації, що ви не помилитеся. А ви не говорите нічого. (*Дора наблизилася, торкнула його. Він дивиться на них і похмуро продовжує*). Я пропоную таке. Якщо ви вирішите, що треба забити дітей, я дочекаюсь закінчення вистави і сам один кину бомбу в карету. Я знаю, що не схиблю. Тільки вирішіть. Я підпорядкуюсь організації.

С. Організація доручала тобі знищити великого князя.

К. Вірно. Але не вимагала від мене убивати дітей.

А. Янек має рацію, цього не передбачили.

С. Він мусів виконати наказ.

А. Тут моя вина. Я повинен був передбачити кожную можливість, тоді ніхто не вагався б, що йому робити. Тепер лишається одне — вирішити, чи ми втратимо сьогоднішню нагоду, а чи скажемо Янекові чекати роз'їзду з театру. Олексю?

В. Не знаю. Мені здається, я вчинив би так само. Але я не певен себе. (*Тихо*) Мої руки тремтять.

А. Доро?

Д. (*Пристрасно*) Я напевне відступила б, як і Янек. Чи я смію вимагати від інших те, на що не здатна сама?

С. Чи ви здаєте собі справу, що означає це рішення? Два місяці кропітких готувань, два місяці постійного наражання на страшну небезпеку — і все даремно! Григора арештували за що? Рикова повісили за що? А тепер починати наново? Знову довгі тижні хитрувань і сліжки, знову неослабне напруження доки трапиться відповідна нагода? Ви що, глузду відбилися?

- А. Тобі ж відомо, за два дні великий князь знову їхатиме до театру.
- С. А за ці два дні нас можуть забрати, ти сам говорив.
- К. Я йду.
- Д. Чекай! (До Степана) А зміг би ти, Степане, з відкритими очима стріляти впритул на дитину?
- С. Так, якби організація наказала.
- Д. Чому ж ти заплющився?
- С. Я? Заплющився?
- Д. Так.
- С. Можливо, щоб краще уявити картину і відповісти цілком розважно.
- Д. То розплющ очі і зрозумій, що організація втратила б силу і вплив, якби хоч на мить допустила, щоб її бомби розривали дітей.
- С. Мені немає діла до таких нісенітниць. Якщо ми сьогодні вирішимо забути про дітей, станемо господарями світу і революція тріумфуватиме.
- Д. І сьогодні ж революцію зненавидить усе людство.
- С. Вистачить, коли ми віддамося їй з такою великою любов'ю, що зумієм її накинати всьому людству, щоб урятувати і його, і його рабів.
- Д. А що як людство не прийме такої революції? Що як народ, за який ти борешся, не погодиться, щоб убивали його дітей? Ти виступиш проти народу?
- С. Коли буде потрібно — так, і аж доти, доки він не зрозуміє. Хоч я теж люблю народ.
- Д. Не таке обличчя в любови.
- С. Хто це сказав?
- Д. Я, Дора.
- С. Ти жінка, і в тебе невірне уявлення про любов.
- Д. (Пристрасно) Зате вірне уявлення про сором.
- С. Мені було соромно за себе один-єдиний раз і то з вини інших. Коли мене шмагали батогами. Бо мене шмагали. Уявляєте, що то — батого? Віра була зі мною і на знак протесту покінчила самогубством. А я пережив. Чого мені тепер соромитись?
- А. Ми всі тебе любимо й поважаємо. Проте, не залежно від твоїх мотивів, я не можу допустити, щоб ти запевняв, наче все дозволено. Сотні наших братів ішли на страту, аби стало відомо, що не все дозволено.
- С. Щоб досягти мети, дозволено все.
- А. (Гнівно) Дозволено йти працювати в поліцію і сидіти на двох стільцях, як пропонував Евно? Ти пішов би?

- С. Звичайно, якби було треба.
- А. (*Встає*) Степане, ми забудемо, що ти тепер сказав, з огляду на те, що ти зробив для нас і разом з нами. Пам'ятай тільки про одне: нам треба вирішити, чи кидати тепер бомбу на дітей.
- С. Діти! Ну й далось вам те слово. Невже ви нічого не розумієте? Тому, що Янек пошкодує цих двох, мільйони російських дітей знову роками вмиратимуть з голоду. Ви бачили, як діти вмирають з голоду? Я бачив. Смерть від бомби — це розкіш проти тієї. Та Янек того не бачив. Він не бачив нічого, крім двох муштрованих цуценят великого князя. Що ви за люди? Невже вам досить даної хвилини? Тоді, звичайно, вибирайте милосердя, яке заліковує біди кожного окремого дня, а не революцію, яка хоче знищити всяке зло — теперішнє і майбутнє.
- Д. Янек погодивсь убити великого князя, бо його смерть наблизить час, коли російські діти більше не вмиратимуть з голоду. Вже й це зробити не легко. Смерть князевих небожів не вбереже жадної дитини від голодної смерти. Навіть для руйнації є порядок, є межі.
- С. (*З пристрасстю*) Меж немає! Ви не вірите в революцію, от і все! (*Всі, крім Янека, схопилися на ноги*). Не вірите! Якби вірили в неї беззастережно, цілковито; якби були переконані, що завдяки нашим жертвам і нашим перемогам стане вільна від деспотизму Росія — країна свободи, що колись запанує по всій землі; якби не сумнівалися, що тоді людина, звільнена від гнобителів та забобонів, поверне до неба обличчя справжнього Бога, — яке значення мала б для вас смерть двох дітей? Ви вважали б, що маєте на це повне право, чуєте, повне? А якщо вас зупиняє оця смерть, то це тому, що ви не цілком певні своєї правоти. Ви не вірите в революцію.

Тиша. Каляєв підводиться.

- К. Степане, мені прикро, але я не дам тобі договорити. Я вправду вбивство заради повалення деспотизму. За твоїми ж словами криється інший деспотизм, той, який, доскочивши влади, зробив би з мене злочинця, тоді як я намагався бути носієм справедливості.
- С. Яке кому діло, чи ти носій справедливості чи ні? Аби справедливість запанувала, хай навіть за допомогою убивць. Ми з тобою ніщо.
- К. Ми не ніщо, і ти це прекрасно знаєш, а те, що ти зараз говориш, ти говориш з гордості.

- С. Моя гордість не цікавить нікого, крім мене. А от людська гордість, людський бунт і навколишнє безправ'я — це вже наші спільні справи.
- К. Люди живуть не тільки справедливою.
- С. Якщо в них відібрали хліб, то чим вони житимуть, крім справедливості?
- К. Справедливістю й моральною чистотою.
- С. Моральною чистотою? Можливо. Але я волю ігнорувати її сам і змусити до цього мільйони людей заради того, щоб слушної години надати їй ще більшого значення.
- К. Треба бути цілковито певним, що така година настане, адже заради неї ти відкидаєш все, що дає людині силу миритися з життям.
- С. Я певний.
- К. Ти не можеш бути. Щоб переконатися, хто з нас має рацію, треба загубити щонайменше три покоління в численних війнах і страшних революціях. А коли земля нарешті підсохне від крові, ми обидва давним давно будемо глиною.
- С. Інші заступлять нас, і я їх вітаю мов братів.
- К. *(Підвищує голос)* Інші... Так! Але я люблю тих, хто живе сьогодні, на тій самій землі, що я, і я їх вітаю. Це задля них я веду боротьбу і згоден померти. А гбір, якого шукаємо, хто зна чи буде, і за нього я не збираюсь давати полицника моєму братові. Я не докину до живої несправедливості в ім'я мертвої справедливості. *(Спокійніше, але твердо)* Браття, я хочу говорити відверто, хочу сказати відоме і найтемнішому селянинові: убивати дітей — не порядно. Якби мені судилося дожити до часу, коли революція розминеться з порядністю, я відійшов би геть. Будь ваше рішення, я зараз піду до театру, але я кинуся під карету.
- С. Порядність — це розкіш, зарезервована для тих, хто їздить у кареті.
- К. Ні, вона — найкоштовніший скарб злидаря. Тобі це відомо так само, як тобі відомо, що в революції теж є порядність. Саме вона примушує нас іти на смерть. Саме вона, Степане, дала тобі силу витримати батоги і змусила сьогодні заговорити.
- С. *(Кричить)* Замокни! Не смій про це згадувати!
- К. *(Запальливо)* Чого ти затикаєш мені рота? Я ж слухав тебе, коли ти говорив, що я не вірю в революцію? Іншими словами, що я здатний ні за що убити великого князя, бо я злочинець. Я вислухав і не вдарив тебе.
- А. Янеку!

- С. Це власне і є убивати ні за що, коли не вбивати досить.
- А. Степане, тут ніхто не поділяє твоїх поглядів. Рішення прийнято.
- С. Я йому коритимуся, але повторюю — для терору делікатність не годиться. Ми вбивці і то вбивці з доброї волі.
- К. *(Украї обурений)* Ні, я з доброї волі йду на смерть, щоб припинити убивства. Я з доброї волі лишаюсь чесним.
- А. Янеку! Степане! Годі! Організація вирішила, що вбивати дітей безглуздо. Треба наново починати стежити. Мусимо бути готовими за два дні.
- С. А якщо і тоді будуть діти?
- А. Почекаємо іншої нагоди.
- С. А якщо з великим князем буде княгиня.
- К. Її я не пожалію.
- А. Слухайте!

Стукіт карети. Каляева непереможно потягло до вікна. Інші чекають. Карета наближається, проїздить попід вікнами, їде далі.

- В. *(Дивлячися на Дору, що йде до нього)* Починаймо наново, Доро...
- С. *(Презирливо)* Так, Олексю, починаймо наново... Зате як приємно задовольнити благородність!

ЗАВІСА

ДІЯ ТРЕТЯ

Те саме місце і час. Два дні пізніше.

СТЕПАН Що з Воїновим? Він уже мусів би бути.

АННЄНКОВ Йому треба поспати. Ми ще маємо півгодини.

С. Я можу піти розвідати.

А. Ні, не слід збільшувати ризик. *(Мовчання)* Янеку, чому ти мовчиш?

КАЛЯЄВ Нічого говорити. Ти не хвилюйся. *(Дзвінок)* Ось і він.

Входить Воїнов.

А. Заснув?

ВОЇНОВ Трохи.

А. А як ти спав минулу ніч, добре?

В. Ні.

А. Треба було, є ж різні засоби.

В. Пробував. Я був надто змучений.

А. У тебе тремтять руки.

В. Ні. *(Всі на нього дивляться)*. Чого так дивитесь? Хіба людина не може стомитись?

А. Може стомитися. Ми думаємо про тебе.

В. *(Раптово-жагуче)* Слід було думати позавчора. Якби бомбу кинули тоді, ми вже два дні не були б стомлені.

К. Вибач, Олексю, це я привів до ускладнень.

В. *(Спокійніше)* Хто про це згадував? Чому до ускладнень? Я стомився, і тільки.

ДОРА Тепер усе піде швидко. За годину буде кінець.

В. Так, кінець... За годину... *(Оглядається навколо. Дора підходить до нього й бере за руку. Він не реагує, але за якусь мить висмикує руку)*. Борю, я хочу з тобою поговорити.

А. Віч-на-віч?

В. Віч-на-віч.

Дивляться один одному в вічі. Дора, Каляєв і Степан виходять.

А. Говори, що таке. *(Воїнов мовчить)*. Прошу, скажи мені.

- В. Мені соромно, Борю. (Мовчанка) Мені соромно, але я мушу сказати правду.
- А. Ти не хочеш кидати бомбу?
- В. Я її не зможу кинути.
- А. Тобі страшно, правда? Не соромся, говори щиро.
- В. Я боюся, і мені соромно за цей страх.
- А. Однак позавчора ти був веселий і впевнений. При процанні твої очі світилися.
- В. Я завжди боявся. Позавчора я зібрав усю свою відвагу, тільки й того. Щойно долинув здалеку гуркіт карети, я сказав собі: «Тримайся, ще якась хвилина, не більше». Зціпив зуби, всі мої м'язи напружилися. Я кинув би бомбу з такою силою, що великого князя забило б від удару. Я очікував першого вибуху, щоб виладувати всю свою силу. Нічого не трапилось. Карета зближалася. Як швидко вона котилася! Проминула мене, і тільки тоді я усвідомив, що Янек не кинув бомби. Жахливий холод скував тіло, і в одну мить я відчув себе безсилим, мов дитина.
- А. Нічого, Олексю, життя візьме гору.
- В. Ось уже два дні воно не повертається. Я щойно збрехав тобі: всю ніч я не зімкнув очей. Серце калатало як навіженне. О, Борю, я в розпачі.
- А. Немає чого, кожен переходив крізь це. Ти не кидатимеш бомби. Місяць відпочинку десь у Фінляндії — і ти знову повернешся до нас.
- В. Мабуть, ні. Якщо я не кину бомби сьогодні, то не кину її ніколи.
- А. Чому?
- В. Я не створений для терору. Тепер це ясно. Буде краще взагалі відійти. Я працюватиму в комітетах, у пропаганді.
- А. Риск однаковий.
- В. Звичайно. Але там можна працювати з заплющеними очима. Нічого не знати.
- А. Як то?
- В. (Гарячково) Нічого не знати. Скликати збори, обговорювати ситуацію, а потім видавати наказ про езекуцію — це легко. Звісно, людина важить життям, але якось навмання, нічого власне не бачачи. І зовсім інше стояти смерком серед юрби, що поспішає до гарячого супу, до дітей, до жіночого тепла, стояти мовчки, відчуваючи у руці тягар бомби, і знати, що ось за три, за дві хвилини, за кілька секунд ти кинешся назустріч блискучій кареті — ото жах. Тепер я знаю, що не зможу до вас повернутися, без того, щоб не зотліти душею.

Мені сором виїдає очі, я злетів занадто високо. Треба працювати на своєму місці. Непомітному місці, яке по мені.

- А. Непомітного місця немає. За кожним місцем стоять в'язниці й шибениця.
- В. Але їх так не видно, як видно того, кого маєш убити. Їх треба ще уявляти. На щастя, в мене дуже слабка уява. (*Нервозно сміється*). Я ще й досі властиво не усвідомлюю існування таємної поліції. Чудернацький терорист, е? Усвідомлю після першого удару ногою в живіт. Не раніше.
- А. А якщо в'язниці? Там знають і бачать. Там нічого не забудеш.
- В. У в'язниці не треба приймати жадних рішень. Це головне, більше не приймати рішень! Більше не повторювати: «Гляди, ти повинен сам розсудити, в яку мить кинутися вперед». Тепер я переконаний, коли мене схоплять, я не намагатимусь тікати. Для втечі знову таки конечна вигадливість, конечна ініціатива. А коли не тікаєш, ініціатива належить іншим. Вони виконують працю.
- А. Та праця часами доводить до шибениці.
- В. (*Розпачливо*) Часами. Для мене вмрити не так трудно, як жити, затискаючи в долоні власне життя та життя іншої людини і зважувати, в яку мить пустити з полум'ям те й друге. Ні, Борю, єдиний спосіб відкупитися від вини — визнати себе тим, чим ти справді є. (*Анненков мовчить*). Навіть боягузи можуть прислужитися революції, коли вони на відповідному місці.
- А. В такому разі ми всі боягузи. Хоч не кожному трапилася нагода переконатися в тому. Роби, як хочеш.
- В. Тоді я негайно відходжу. Мені забракне відваги глянути їм в обличчя. Розкажи сам.
- А. Розкажу. (*Наближається до нього*).
- В. І скажи Янекові, що це не його вина. Я люблю його, люблю вас усіх. (*Анненков мовчки обнімає його*).
- А. Прощай, брате. Прийде кінець, і Росія стане щасливою.
- В. (*Біжить до виходу*). О так! Якою щасливою! Якою щасливою!

Анненков підходить до дверей.

А. Заходьте.

Дора та інші входять.

С. Що сталося?

А. Воїнов не кидатиме бомби. Він змучений, не було б певности.

К. Через мене, Борю?

А. Він просив переказати, що любить тебе.

К. Він повернеться?

- А. Можливо, тим часом він відійшов.
 С. Чому?
 А. Він буде корисніший у комітеті.
 С. Він просив тебе? Що він, злякався?
 А. Ні, не просив. Я вирішив сам.
 С. У час атентату ти позбавив нас людини?
 А. У час атентату вся відповідальність лежить на мені. Дискутувати пізно. Я сам заміню Воїнова.
 С. Це право належить мені.
 К. (До Анненкова) Ти керівник, твій обов'язок лишатися тут.
 А. Інколи обов'язок вимагає від керівника бути податливим. При умові, що він виявить свою твердість, коли зайде потреба. Я прийняв рішення. Степане, заступатимеш мене, поки треба. Йди, покажу тобі інструкції.

Виходять. Каляев сідає. Дора підходить до нього, хоче торкнутися рукою, але стримується.

- Д. Це не твоя вина.
 К. Я вразив його, вразив глибоко. Знаєш, що він мені казав недавно?
 Д. Він безперестанку повторював, який він щасливий.
 К. Вірно, але він мені признався, що для нього не існує особисто щастя поза нашою спільнотою. «Є ми, організація, — говорив він, — а більше немає нічого. Ми — лицарство». Шкода, Доро!
 Д. Він повернеться.
 К. Ні. Уявляю, що я відчував би на його місці — розпач.
 Д. А хіба ти відчуваєш тепер не те саме?
 К. (Сумно) Тепер? Я з вами і почуваю себе таким щасливим, як і він почував себе.
 Д. (Повагом) Це велике щастя.
 К. Дуже велике щастя. Ти згідна зі мною?
 Д. Згідна. Але чого тоді ти сумуєш? Два дні тому обличчя твоє сяяло, наче ти йшов на бучне свято. А сьогодні...
 К. (Підводиться докраю схвильований). Сьогодні мені відоме те, чого я не знав раніше. Ти мала рацію: все це не так просто. Я вірив, що вбити легко, що для того вистачить ідеї та відваги. Але я не такий великий духом та й знаю тепер, що ненависть не веде до щастя. Скільки зла, скільки зла і в мені, і в інших. Душогубство, підлість, несправедливість... Звичайно треба, треба, щоб я його убив... Але я на тому не спинюся! Я піду далі за ненависть!
 Д. Далі? Там порожнеча.
 К. Там любов.

- Д. Любов? Ні, не цього нам треба.
- К. О, Доро, як можна таке сказати, я ж знаю твоє серце...
- Д. Навколо забагато крові, забагато грубого насильства. Той, хто справді жадає справедливості, утратив право на любов. Вони муштровані як і я: високо піднята голова, непорушний погляд вперед. Навіщо гордому серцю здалася любов? Любов, Янеку, змушує лагідно схилити голови. А в нас, у нас міцні в'язи.
- К. Проте, ми любимо свій народ.
- Д. Ми його любимо, це правда. Любимо всепоглинаючою любов'ю безборонною, безвідрадною. Живемо далеко від нього, замуровані в чотирьох стінах, заглиблені в думки. А чи любить нас народ? Чи принаймні знає про нашу любов до нього? Народ мовчить. Таке безгоміння, така тиша...
- К. У тому й полягає зміст любови, щоб усе віддати, усім пожертвувати, не сподіваючись подяки.
- Д. Можливо. Це любов абсолютна, це чиста самотня радість, у якій я згоряю, до речі. Проте, бувають хвилини, коли я питаюся, чи любов не є чимось іншим, що перестало бути монологом, а знаходить вряди-годи відгук. Тоді я малюю собі таку картину, от уяви: світить сонце, ласкаво схиляються голови, зникає із серця гординя, розкриваються обійми. О, Янеку! Якби можна було забути — хоч на годину кричущу нужденність світу і дати собі, нарешті, волю. Коротесенька година егоїзму, ти здатний думати про таке?
- К. Так, Доро, це зветься — ніжністю.
- Д. Ти відгадав, мій любий, це зветься ніжністю. Та чи справді ти зазнав її? Твоя любов до справедливості таїть у собі ніжність? *(Каляев мовчить)*. А яка в тебе любов до народу: невимушена й ласкава, чи охоплена полум'ям протесту й помсти? *(Каляев далі мовчить)*. Бачиш. *(Підходить до нього, говорить дуже тихо)*. А до мене, до мене ти відчуваєш ніжність?
- К. *(Вдивляється в неї, помовчавши)* Ніхто ніколи не любив тебе так, як я люблю.
- Д. Знаю. Та чи не хотів би ти радше любити так, як усі?
- К. Я не є хтось, я люблю тебе по-своєму.
- Д. Більше за справедливість, більше за організацію?
- К. Для мене ви нероздільні: ти, організація і справедливість.
- Д. Так, але скажи, благаю тебе, скажи: на самоті ти любиш мене ніжно, егоїстично? Любив би ти мене несправедливу?
- К. Якби ти була несправедлива і я міг би тебе любити, то це вже не тебе я любив би.

- Д. Ти не відповів. Скажи просто, любив би ти мене, якби я не була в організації?
- К. Де б же ти була?
- Д. Мені пригадуються шкільні роки. Я сміялася тоді. Я була гарна. Час збігав у прогулянках і мріях. Полюбив би ти мене легковажну й безжурну?
- К. *(Вагається, ледве чути)* Мені страшенно хочеться сказати «так».
- Д. *(Скрикує)* То кажи «так», мій любий, якщо це думаєш, якщо це правда. «Так», перед лицем справедливості й злиднів, і закріпаченого люду. Благаю тебе, скажи «так», не зважаючи на страждання дітей, не зважаючи на повішених, на закатованих батогами...
- К. Замовкни, Доро.
- Д. Ні, хоч один раз треба дати серцю волю! Я чекаю, що ти мене покличеш, покличеш мене, Дору, поза цей світ, отруєний несправедливістю...
- К. *(Грубо)* Досить! Моє серце жадає тебе одну. Але тепер я не смію здригнутися.
- Д. *(Розгублено)* Тепер? О, я забула... *(Сміється, немов плачучи)*. Усе гаразд, любий. Не гнівайся на мою нерозсудливість, це втома. Я й сама не змогла б того вимовити. Бо і моя любов до тебе так само погноблена несправедливістю і в'язницями. Пригадуєш, Янеку, літо? Ет, навколо одвічна зима. Ми не належимо до цього світу, ми — справедливі. Є тепло, та не для нас. *(Відвертається)*. Ох, пожалійте справедливих!
- К. *(Дивиться на неї в розпачі)*. Така наша доля без кохання. Але я заб'ю великого князя, і тоді настане спокій для тебе і для мене.
- Д. Спокій! Коли це буде?
- К. *(Пристрасно)* Завтра.

Входять Анненков і Степан. Дора й Каляев розходяться.

- А. Янеку!
- К. Зараз. *(Глибоко вдихнув)*. Нарешті, нарешті...
- С. *(Підходить до нього)*. Прощавай, брате, я з тобою.
- К. Прощавай, Степане. *(Повертається до Дори)*. Прощавай, Доро.

Дора підходить. Вони стоять дуже близько один до одного, але не торкаються.

- Д. Ні, не прощай, а до побачення. До побачення, мій любий, ми ще стрінемося.

Він дивиться на неї. Тиша.

- К. До побачення. Я... Росія стане прекрасною.
Д. *(Крізь сльози)* Росія стане прекрасною.

Каляев перехрестився на ікону. Вони з Анненковим виходять. Степан іде до вікна. Дора не рухається і все дивиться на двері.

- С. Як він просто тримається. Я, звісно, помилявся, не довіряючи йому. Мене разив його ентузіязм. Ти помітила, він перехрестився. Він що, віруючий?
- Д. Не практикуючий.
- С. У нього все одно релігійна душа. Це нас різнить. Я безперечно суворіший, ніж він. Той, хто не вірить у Бога, прагне абсолютної справедливості або доходить до відчаю.
- Д. Його навіть справедливість доводить до відчаю.
- С. Так, м'яка душа. Зате тверда рука. А це варте більше за душу. Він уб'є його напевне. Добре, дуже добре, треба нищити. Чому ти ані пари з уст? *(Уважно приглядається до неї)*. Ти в нього закохана?
- Д. Кохання потребує часу, а в нас його бракує навіть для справедливості.
- С. Маєш рацію. Так багато треба зробити, треба доценту зруйнувати світ... А потім... *(Біля вікна)* Їх не видно, вони вже на місці.
- Д. А потім...
- С. Кохатимемось.
- Д. Якщо доживемо.
- С. То інші кохатимуться. Хіба не все одно?
- Д. Степане, скажи «ненависть».
- С. Як?
- Д. Просто вимови одне слово — «ненависть».
- С. Ненависть.
- Д. Добре. Янек вимовляв його дуже погано.
- С. *(Помовчавши, підходить до неї)*. Ясно, ти мене зневажаєш. Та чи справді є для того підстави? *(Після павзи, з наростаючою пристрасністю)* Всі ви тут розводитеся про роботу в ім'я нікчемної любови. А я нічого в світі не люблю, я ненавиджу, чуєш, ненавиджу людські створіння! Нащо мені їхня любов? Я звідав її три роки тому на каторзі, і три роки тягну на собі. Тобі хочеться, щоб я розчулився і бомбу поніс, мов хрест? Ні! Ніколи! Я бував задалеко, я знаю забагато... Дивись!... *(Розстібає сорочку. Дора зробила крок до нього, але мимоволі відсахнулася, побачивши шрами від батога)*. Оце сліди! Сліди любови! І тепер зневажаєш мене?

- Д. *(Підходить до нього і рвучко обнімає).* Хто зневажає горе? Тебе я теж люблю.
- С. *(Дивиться на неї, глухо).* Пробач, Доро. *(Павза. Він відвертається).* Я, певно, втомився за роки, виповнені боротьбою, тривогами, шпигами, каторгою . . . , а на останок ще й це. *(Показує на шрами).* Де в мене знайдеться сила любити? Добре, що можу хоч ненавидіти. Все ж краще, ніж не почувати нічого.
- Д. Безумовно краще.

Він дивиться на неї. Годинник відбиває сьому.

- С. *(Швидко обертається).* От-от проїде великий князь.

Дора підійшла до вікна, пригупилася до шибки. Довга тиша. Аж ось вдалині загуркотіла карета, наблизилася, проїздить.

- С. Якщо він сам . . .

Карета віддаляється. Жахливий вибух. Дора здригнулася, сховала обличчя в долоні. Довга тиша.

- С. Боря не кидає бомби! Янек попав, попав! О людоньки, яка радість!
- Д. *(Вся в сльозах, схиляється на нього)* Це ми його убили! Ми убили! Я убила!
- С. *(Кричить)* Кого убили?! Янека?
- Д. Великого князя.

ЗАВІСА

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Камера в Пугачовському бастіоні Бутирської тюрми. Ранок.

Коли завіса піднімається, Каляєв сидить й дивиться на двері. Входять вартовий і в'язень з відром.

ВАРТОВИЙ Прибирай та не барися. (Стає під вікном).

Фока починає прибирати, не звертаючи уваги на Каляєва.

КАЛЯЄВ Як зовуть тебе, брате?

ФОКА Фока.

К. Засудили?

Ф. А то ж.

К. За що?

Ф. Убив.

К. З голоду?

В. Не так голосно.

К. Чому?

В. Не так голосно. Я дозволяю вам говорити наперекір інструкції. Розмовляйте тихіше, вдавайте старих.

К. Хотів їсти?

Ф. Ні, хотів пити.

К. Ну й що?

Ф. Попалась під руку сокира, я й заходився троцити. Казали, прикінчив трьох. (Каляєв розглядає його) Ну, паничу, чого не звеш мене братом? Охолов?

К. Ні, я й сам убив.

Ф. Скількох?

К. Розповім, брате, коли хочеш. А ти скажи, тобі не шкода, що так сталося?

Ф. Ще б пак, не шкода! Двадцять років добрий шмат часу. Всяк шкодуватиме.

- К. Я увійшов сюди двадцятьтрьохрічним, а вийду посивілим.
- Ф. О, тобі може поталанити. Суддя, знаєш, і так і сяк. Залежить, чи одружений і з ким. Крім того, ти — панич. Для вас інша мірка, ніж для бідаків. Викрутишся.
- К. Не думаю. Та й не хочу викручуватися. Не витримав би сорому цілих двадцять років.
- Ф. Сорому? Який тут сором? Панські вигадки. Скількох ти вбив?
- К. Одного.
- Ф. І тільки? То пусте.
- К. Я убив великого князя Сергія.
- Ф. Великого князя? Ото так хватонув! От тобі й панич! Виходить, діло не абияке?
- К. Та не абияке, але так треба було.
- Ф. А за що? Ти жив при дворі? За жінок завелись, га? Похоже, бо ти . . .
- К. Я соціяліст.
- В. Не так голосно.
- К. (Голосніше) Я соціяліст-революціонер.
- Ф. От історійка. То, кажеш, треба було. Сидів би тихенько та купався, як сир у маслі. Землю створено для панів.
- К. Ні, її створено для тебе. Зараз на землі забагато злиднів, забагато злочинів. А зникнуть злидні, зникнуть і злочини. Якби земля була вільна, ти не сидів би тут.
- Ф. Воно і так, і ні. Вільний чи невільний, а упиватись ніколи не слід.
- К. Щира правда. Тільки, бачиш, люди п'ють, бо їх принижують. Та прийде час і зникне потяг до пияцтва, бо людям нічого буде соромитись, ні панам, ні бідакам. Усі ми будемо братами, і правда зігріватиме наші серця. Ти розумієш, про що я говорю?
- Ф. Еге, про царство небесне.
- В. Не так голосно.
- К. Все про нього згадуєш, брате. Бог тут безсилий. Правда — це наша справа. (Мовчання) Ти не розумієш? Може, чув коли байку про святого Дмитра?
- Ф. Ні.
- К. Поспішав якось він у степ на розмову з Богом, а по дорозі надібав на чоловіка, що застряг у болоті. Спинився святий Дмитро, давай пособляти, щоб воза витягти. Болото в'язке, баюра глибока, провозилися довгенько. А як витягли, нарешті, воза на сухе, то бігцем побіг святий Дмитро розмовляти з Богом. Тільки Бога вже і слід прохолов.

- Ф. А потім?
 К. Потім? Є люди, що завжди опізнюються на зустріч, бо навколо багато загрузлих возів і багато братів, яким треба поміч. *(Фока задкує)* Що тобі?
 В. Не так голосно. А ти, старий, швидше повертайся.
 Ф. Мені щось не тее. Де таке видано, сідати в тюрюгу за байки про святих і про вози. До того ж...

Вартовий сміється.

- К. *(Зиркнувши на нього)* І чого б ото?
 Ф. Що роблять з тими, хто убиває великих князів?
 К. Вішають.
 Ф. О! *(Рушив до дверей. Вартовий регоче).*
 К. Чекай. Що я тобі зробив?
 Ф. Мені то — ти нічого не зробив. Хоч ти й панич, а не хочу тебе дурити. За теревенями й час упливає швидше, та, якщо тебе вішатимуть, це не гаразд.
 К. Чому?
 В. *(Крізь сміх)* Давай, старий, вали...
 Ф. Тобі не годиться називати мене братом. Я вішаю рокованих.
 К. Видно, присилували?
 Ф. Ще й як! Казали, за кожного повішеного скидатимуть рік строку. Вигідно.
 К. Щоб спокутувати один гріх, чиниш інші?
 Ф. Який же то гріх, то з наказу. Та й їм воно байдужісінько. Як на мене, то вони нехристи.
 К. І скількох уже?
 Ф. Двох.

Каляєв зіщулився. Ті двоє прямують до дверей. Вартовий підштовхує Фоку.

- К. То ти, виходить, кат?
 Ф. *(З порогу)* Агий, паничу, а ти хто?

Виходять. Чути кроки, накази. Входять вартовий і Скуратов, дуже елегантний.

- СКУРАТОВ Лиши нас. Добридень. Ви мене не знаєте? Зате я вас знаю. *(Сміється)* Знаменитість, е? *(Розглядає Каляєва)* Дозвольте познайомитися. *(Каляєв не відповідає)* Мовчите? Я вас рзумію, камера-одиначка, е? Трудненько перебути вісім днів насамоті. Сьогодні ми зняли заборону, у вас будуть відвідувачі, я прийшов саме з цього приводу. До речі, як вам подобається Фока? Неперевершений, правда? Я його прислав, бо подумав, що він вас зацікавить. Ви задоволені? Приємно глянути на людське обличчя після восьми днів? Адже так?
 К. Як на яке обличчя.

- С. Голос приємний, рівний. Ви знаєте, чого хочете. *(Павза)*. Якщо не помиляюсь, моє обличчя вам не до вподоби?
- К. Так.
- С. Шкодá, шкодá, але це чистісіньке непорозуміння. Поперше, погане освітлення. Ну хто виглядає симпатично в підвалі? Подруге, ви мене ще не знаєте. Інколи обличчя викликає відразу, а заглянеш у серце...
- К. Сідайте. Хто ви?
- С. Скуратов, шеф департаменту поліції.
- К. Лакиза.
- С. Вам до послуг. Хоч на вашому місці я не був би таким гордовитим. Чого доброго самі до цього дійдете. Починають з боротьби за справедливість, а кінчають організацією поліції. Однак, правда мене ніколи не лякала. Буду відвертий: ви мене зацікавили, і я пропоную вам спосіб заслужити ласку.
- К. Яку ласку?
- С. Як то, яку ласку? Я пропоную врятувати вам життя.
- К. Хто у вас його вимагає?
- С. Життя, мій дорогий, не вимагають. Життя одержують. Хіба ви ніколи нікому не робили ласки? *(Павза)* Пригадайте добре.
- К. Я раз назавжди відмовляюся від вашої ласки.
- С. Принаймні вислухайте. Я вам не ворог, хоч, може, таким і здаюся. Я визнаю слухність ваших переконань. За винятком убивства...
- К. Я вам забороняю вживати цього слова.
- С. *(Спостерігає його)* Такі слабкі нерви, е? Справді, я хотів би допомогти.
- К. Допомогти? Я готовий платити сповна, і не збираюся терпіти вашого панібратання. Ідіть собі.
- С. Оскарження проти вас...
- К. Невірно.
- С. Прошу?
- К. Невірно. Я — військовополонений, а не оскаржений.
- С. Як собі бажаєте. Проте, шкоди ви накоїли досить. Навіть поминувши великого князя й політику, лишається смерть людини. І яка смерть!
- К. Я кидав бомбу на вашу тиранію, не на людину.
- С. Згода, але влучила вона в людину. Не вельми приємне видовище. Бачите, дорогий, коли склали докупи тіло, виявилось, що бракує голови. Голова зникла! Що ж до решти, то розпізнаеш хіба одну руку та частину ноги.
- К. Я виконував вирок.

- С. Можливо, можливо. Ніхто вам не закидає самого вироку. Та й справді, що таке вирок? Про це слово можна сперечатися без кінця і краю. Натомість вам закидають . . . ні, вам не до вподоби такий вираз . . . ну, скажімо, аматорську роботу, деяке порушення порядку з незаперечними результатами. Їх може бачити кожен. Запитайте велику княгиню. Пролилася кров, розумієте, багато крові.
- К. Замовкніть.
- С. Гарзд. Я намагаюся тільки підкреслити: якщо ви вперто говоритимете про вирок, про те, що партія і тільки партія його винесла та виконала, що великого князя забила ідея, а не бомба, — тоді звичайно ніяка ласка вам не потрібна. А тепер припустімо на хвилину, що ми зібрали докази, і виявилось, що відірвати голову великому князеві — це ваша власна затія. У цьому випадку все зміниться, правда? Тепер вам стане потрібна ласка. Я хочу вам допомогти, просто з симпатії, повірте мені. *(Усміхається)* Якщо хочете знати, мене не цікавлять ідеї, мене цікавлять особи.
- К. *(Обурено)* Моя особа вище вас і ваших шефів. Ви можете мене вбити, але не маєте права мене судити. Знаю, куди ви гнете! Намацуете слабе місце, чекаєте, щоб мені стало соромно, щоб я розплакався і покаявся. Нічого не вийде. Вам нема діла до мене особисто, ваша справа — наша ненависть, моя і моїх товаришів. Вона до ваших послуг.
- С. Ненависть? Ще одна ідея. Зате убивство вже не ідея, так само, як і його наслідки. Маю на думці каяття та кару. І тут уже нам відведено центральне місце. До речі, саме це спонукало мене піти в поліцію — бажання бути в центрі. Але вам немілі звиряння. *(Павза. Він повагом підступає до Каляєва)*. Хочу сказати одне — ви не повинні прикидатися, що забули за голову великого князя, і, коли б ви схотіли за неї розрахуватися, ідеї вам нічого не допоможуть. Припустімо, замість гордості за свій вчинок ви відчуєте сором. Як тільки вам стане соромно, ви будете раді жити, щоб спокутувати заподіяне. Найважливіше — вибрати життя.
- К. І якщо я виберу?
- С. Помилування для вас і ваших товаришів.
- К. Їх арештовано?
- С. Ні, якраз ні. Та якби ви схотіли жити, ми їх арештуємо.
- К. Чи я добре зрозумів?
- С. Звичайно, тільки не розсердьтеся знову. Поміркуйте спочатку. З погляду ідейного, ви не можете їх зрадити; з погляду практичного, ви зробите їм послугу: вбережете від нових неприємностей, а водночас від шибениці. І що найголовніше,

заспокоїте своє серце. Під кожним поглядом це чудова пропозиція.

Каляєв мовчить.

- С. То як?
- К. Мої товариші незабаром дадуть вам відповідь.
- С. Ще один злочин! Це, видно, покликання. Ну, я доконав своєї місії. Сумно на серці, але ви цупко тримаєтеся своєї ідеї, я безсилий вас роз'єднати.
- К. Ви безсилі роз'єднати мене з товаришами.
- С. До побачення. *(Проступє до дверей, але повертається).* У такому разі чому ви пошкодували велику княгиню і небожів?
- К. Хто вам про це сказав?
- С. Ваш інформатор інформував і нас. Принаймні про дещо... То чому ви їх пошкодували?
- К. Не ваше діло.
- С. *(Сміючися)* Ви так гадаєте? Можу вам пояснити чому. Бо ви раптом зробили відкриття, що за ідею можна убити великого князя, але трудно убити дітей. Тоді виникає питання: якщо заради ідеї не можна убивати дітей, то чи зійскає пошану від ідеї і той, хто убив великого князя?

Каляєв зробив рух.

О, не відповідайте мені! не відповідайте зовсім! Дасте відповідь великій княгині.

- К. Великій княгині?
- С. Так, вона бажає вас бачити. Основна мета моєї візити дізнатися, чи така розмова можлива. Безперечно можлива. Чого доброго після неї ви зміните своє наставлення. Велика княгиня — християнка. Душі, так би мовити, її спеціальність. *(Сміється).*
- К. Я не хочу її бачити.
- С. Мені прикро, але вона — вас хоче. Після того всього ви таки винні їй трохи уваги. Кажуть по смерті чоловіка вона стала не сповна розуму. Ми не хотіли їй перечити. *(З порогу)* Якщо ваше наставлення зміниться, то не забудьте про мою пропозицію. Я ще повернуся. *(Павза. Він прислухається).* Ось і вона. Після поліції релігія! Вам рішуче догоджають. Але воно все тримається купи. Уявіть собі Бога без тюрем. Яка самотність!

Виходить. Чути голоси й команди. Увійшла велика княгиня, спинилася неподалік дверей, нерухома, мовчазна. Двері відчинені.

КАЛЯЄВ Чого ви бажаєте?

ВЕЛИКА КНЯГИНЯ *(Відкидає вуаль)* Глянь. *(Каляев мовчить)*.

Багато що вмирає з однією людиною.

К. Знаю.

В. К. *(Цілком природно, але тихим, стомленим голосом)* Убивці цього не знають. Якби знали, не убивали б.

Мовчання.

К. Я подивився на вас, тепер лишіть мене самого.

В. К. Ні, тепер ще я подивлюся на тебе. *(Каляев відсувається. Княгиня сідає, мов знесилена)*. Я більше не можу лишатися на самоті. Коли, бувало, я журилася раніше, він бачив мою журбу, і журба тоді легшала. А тепер... Ні, я не можу лишатися насамоті і мовчати... До кого заговориш? Інші не розуміють. Тільки прикидаються сумними. Посумують годину, другу, та й підуть їсти — і спати. Переважно спати... Я думаю, між нами більше спільного. Я певна, що тобі теж не спиться. З ким же й говорити про злочин, як не з убивцею?

К. Який злочин? Я пригадую тільки акт справедливости.

В. К. Той самий голос! У тебе точнісінько такий голос, як у нього. Усім чоловікам властивий однаковий тон для розмов про справедливість. Він говорив: «Це справедливо!» І ніхто не смів пікнути. Він помилявся, можливо, і ти помиляєшся...

К. Він був носієм найвищої несправедливости, від якої російський народ стогне віками, а користувався за це самими привілеями. Я ж, коли й помилився, то заслужив за це в'язницю й смерть.

В. К. Так, ти мучишся, але його, його ти убив.

К. Це була несподівана смерть, така смерть легка.

В. К. Легка? *(Тихше)* Щоправда, тебе відразу забрали. Кажуть, ти навіть промовляв до гурту поліцаїв. Я розумію, це тобі допомогло. А я приїхала кілька хвилин пізніше. Я бачила. Я складала на ноші усе, що могла знайти. А крові, крові! *(Павза)* На мені була біла сукня...

К. Перестаньте.

В. К. Чому? Я розповідаю правду. Знаєш, що він робив за дві години до смерти? Спав у фотелі, поклавши ноги на стільчик... як завжди. Він спав, а ти вичікував його в жорстокім присмерку. *(Плаче)* Допоможи мені тепер. *(Каляев насторожено відсунувся)*. Ти молодий, ти не можеш бути лихим.

К. Я не мав часу бути молодим.

В. К. Чого ти так насторожився? Жалів ти колинебудь самого себе?

К. Ні.

В. К. Даремно, це така полегша. Ось я так завжди жалію тільки

себе. (Павза) Я лиха. Мене треба було убити разом з ним, не шкодувати.

К. Я пошкодував не вас, а дітей, що були разом з вами.

В. К. Знаю. Я їх недолюблювала. (Павза) А хіба небожі великого князя не завинили, як і дядько?

К. Ні.

В. К. Що ти про них знаєш? У моєї небоги черстве серце. Вона відмовляється сама давати милостиню бідним, бо їй страшно до них торкнутися. Хіба вона справедлива? Несправедлива. Він, принаймні любив селян, перехилив з ними чарку. А ти саме його й убив. Виходить, і ти несправедливий. Земля опустіла.

К. Ні до чого така розмова. Ви намагаєтесь ослабити мою силу і довести мене до розпуки, та вам не пощастить. Ідіть собі.

В. К. Може б, ти помолився зі мною, покався... Ми не були б такі одинокі.

К. Ідіть собі, дайте мені приготуватися до смерти. Бо якщо я не вмру, стану душогубом.

В. К. (Підводитьсь) До смерти? Ти жадаєш смерти? О, ні. (Підступає до Каляєва, дуже схвильовано) Ти повинен жити, жити і примиритися з думкою, що ти душогуб. Хіба ти не вбив? Бог тобі суддя.

К. Котрий Бог, мій чи ваш?

В. К. Святої Церкви.

К. Їй нема чого тут робити.

В. К. Вона служить Учителеві, який також побував у в'язниці.

К. Часи змінилися. Свята Церква поділила спадщину Вчителя.

В. К. Як це — поділила?

К. Для себе лишила милість, а для нас — турботи про милосердя.

В. К. Для кого — для нас?

К. (Кричить) Для тих, кого ви вішаєте!

Мовчання.

В. К. (Лагідно) Я вам не ворог.

К. (У розпачі) Ворог, як і кожен з вашої раси і вашого клану. Є речі огидніші з злочин: примушувати до злочину людину, яка зовсім для того не створена. Гляньте на мене. Запевняю вас, я не родився убивцею.

В. К. Не говоріть до мене, як до ворога. Дивіться. (Підходить і зачиняє двері). Я цілком здаюся на вас. (Плаче) Кров роз'єднала нас, але ми можемо об'єднатися в Бозі саме завдяки лихові. Хоч помоліться зі мною.

К. Я відмовляюсь. (Підходить до неї) Ви зворушили моє серце і викликали співчуття. Тепер ви спробуйте зрозуміти мене, а

я нічого не тайтиму. Я вже більше не сподіваюся зустрічі з Богом, але я вмиратиму з певністю, що стрінуся з тими, кого люблю, з товаришами, які думкою будуть біля мене у хвилину смерті. Молитвою я зрадив би їм.

В. К. Що ви хочете сказати?

К. (*Докраю збуджений*) Нічого, на мене чекає щастя. Я довго борюся й боротимуся далі. Та коли прочитають вирок і підготують ексекую, отам, під шибеницею я відвернуся від вас, відвернуся від огидного світу і віддамся любові, що мене переповнює. Ви розумієте?

В. К. Немає любови понад любов до Бога.

К. Є. Любов до Божого створіння.

В. К. Божі створіння мерзенні. Лишається або нищити їх, або все їм прощати.

К. Ще можна умерти з ними.

В. К. Вмирають самотньо. Він умер самотньо.

К. (*Розпачливо*) Умерти разом! Сьогодні ті, що люблять один одного, повинні вмирати разом, щоб не розлучатися. Тут їх розділяє несправедливість, розділяє сором, біль, зло, яке вони завдають іншим, розділяє злочин. Жити стало мукою, бо життя роз'єднує...

В. К. Бог поєднує.

К. Не на землі, а мої зустрічі земні.

В. К. Такі зустрічі у собак, що, уткнувши ніс у землю, вічно виношують щось і ніколи не знаходять.

К. Про це я незабаром довідаюся. (*Павза*) Хіба не можна уявити, що двоє істот відмовляються від радості і люблять один одного в гóрі, не сподіваючися на іншу зустріч, крім зустрічі в біді? (*Дивиться на неї*) Хіба не можна уявити, що одна мотузка з'єднає ці дві істоти?

В. К. Це якесь жахливе кохання!

К. Ви й ваші ніколи не дозволяли нам іншого.

В. К. Я також любила того, кого ви убили.

К. Розумію і тому дарую вам зло, що його завдали мені ви і ваші. (*Павза*) Ідть собі.

Довге мовчання.

В. К. (*Випростується*) Я відходжу. Тепер мені ясно, що привело мене сюди: я мушу вас повернути в лоно Господне. Ви хочете самі себе засудити і самі спасти, а це може вчинити один Бог, якщо ви будете живі. Я клопотатиму про помилування.

К. Благаю вас, не робіть цього. Дайте мені можливість умерти, інакше я зненавиджу вас смертельно.

В. К. (*З порогу*) Я проситиму вашого помилування і в людей, і в Бога.

К. Ні, ні, я вам забороняю! *(Біжить до дверей і неждано натикається там на Скуратова. Відступає назад, заплющивши очі. Тиша. Розплющує очі, і знову бачить Скуратова).* Мені вас треба.

СКУРАТОВ Дуже приємно таке почути. А для чого?

К. Щоб відчувати презирство.

С. Жаль-жаль, а я прийшов по відповідь.

К. Ви її зараз дістанете.

С. *(Іншим тоном)* Ні, ще не зараз. Слухайте уважно: я сприяв вашому побаченню з великою княгинею, щоб мати змогу завтра подати новину в пресі. Звідомлення буде цілком правдиве за винятком одного — там говоритиметься про ваше каяття. Ваші товариші подумують, що ви їх зрадили.

К. *(Цілком спокійно)* Вони не повірять.

С. Я затримаю публікацію тільки в тому випадку, коли ви дасте зізнання. Маєте для надуми ніч. *(Прямуює до дверей).*

К. *(З притиском)* Вони не повірять.

С. *(Обертається)* Чому? Хіба вони самі ніколи не грішили?

К. Ви не знаєте їхньої любови.

С. Ні. Зате я знаю, що неможливо цілу ніч вірити в братерство і ні на одну хвилину не втратити над собою влади. Я почекаю на таку хвилину. *(Примикає в себе за спиною двері).* Не поспішайте, я терпеливий.

Застигли, схрестивши погляди.

ЗАВІСА

ДІЯ П'ЯТА

Інша квартира терористів у тому ж стилі, що перша. Тиждень пізніше. Ніч.

Тихо. Дора ходить з кутка в куток.

АННЕНКОВ Відпочинь, Доро.

ДОРА Мені холодно,

А. Іди ляж отут, укрийся.

Д. *(Продовжує ходити)* Яка безконечна ніч. Мені так холодно, Борю.

Хтось стукає. Раз, потім двічі. Анненков іде відчинити. Входять Степан і Воїнов. Воїнов підходить до Дори й обнімає її. Вона притискає його до себе.

Д. Олексю!

СТЕПАН На думку Орлова, це може статися сюніч. Запрошено всіх вільних від варту підофіцерів, отже він буде там.

А. Де він з тобою зустрівся?

С. Чекав на мене й Воїнова в ресторані на Софіївській.

Д. *(Сідає знесилена)* Борю, це буде сюніч.

А. Ще нічого невідомо. Остаточне рішення залежить від царя.

С. Рішення залежить від царя тільки в тому разі, якщо Янек просив помилування.

Д. Він не просив.

С. Тоді для чого він бачився з великою княгинею? Вона всюди розповідає, що він покаявся. Не розбереш, де правда.

Д. Ми знаємо, що він говорив перед трибуналом, знаємо, що написав до нас. Він жалкував, що має тільки одне життя, яким може кинути виклик автократії. Людина з таким наставленням не проситиме помилування, не здумає каятися. Ні, він бажав і бажає смерті. А від зробленого не відступиться.

С. Не слід було розмовляти з великою княгинею.

Д. Про це тільки йому судити.

С. За нашим правилом він не повинен був того робити.

- Д. Наше правило вимагає убити і нічого більше. Тепер він вільний, нарешті вільний.
- С. Ще ні.
- Д. Вільний! І має право робити, що хоче перед смертю. Бо він умре напевне, тіштеся!
- А. Доро!
- Д. Атож. Якби його помилювали — який тріумф! Незаперечний доказ, що велика княгиня говорила правду, що він розкався, що він зрадив. А якщо він умре, то, навпаки, ви в нього увіруєте й зможете його любити. *(Дивиться на них)* Ваша любов коштує дорого.
- ВОЇНОВ *(Підходить до неї)* Помиляєшся, Доро, ми ніколи не сумнівалися в ньому.
- Д. *(Ходить туди й сюди)* Так... Можливо... Вибачайте. Кінець-кінцем, яке це має значення? Ми дізнаємося, в цю ніч... Ех, бідахо Олексю, що ти тут робитимеш?
- В. Стану на його місце. Я був без краю гордий, читаючи його виступи на процесі, я плакав від зворушення. Мене кинуло в дрижу, коли я прочитав: «Смерть буде моїм рішучим протестом проти світу сліз і крові...»
- Д. Світ сліз і крові... Вірно, він це говорив.
- В. Говорив... Ах, Доро, яка відвага! І яка сила в останніх словах: «Якщо я дійшов до вершини людського протесту проти насильства, хай смерть увінчає мого діло незганьблено-чистою ідеєю». Це прочитавши, я вирішив повернутися.
- Д. *(Обхопила голову руками)* Справді, він прагнув чистоти, але ж яке жахливе вінчання!
- В. Не плач, Доро. Він просив, щоб ніхто не оплакував його смерті. Як добре я його тепер розумію. Я не міг не повірити йому. Спочатку мене мучило те, що я злякався. Згодом я кинув бомбу в Тифлісі і став таким, як Янек. Коли я довідався, що його зсудили на смерть, мною оволоділо одне бажання: стати на його місце, оскільки я не міг стояти поруч з ним.
- Д. Хто здатний сьогодні стати на його місце? Він, Олексю, самотній.
- В. Ми повинні підтримати його нашою гордістю, як він нас підтримує своїм прикладом. Не плач.
- Д. Глянь, мої очі сухі. А щодо гордості — овва! Я її втратила назавжди.
- С. Не осуди, Доро, але я хотів би, щоб Янек жив. Нам такі люди потрібні.
- Д. Він не хоче жити, отож і ми повинні бажати його смерті.
- А. Ти божевільна.

Д. Мусимо бажати смерти. Я знаю його серце, воно тільки тоді заспокоїться. О так, хай він помре! *(Тихо)* Але хай помре швидко.

С. Я пішов, Борю. Ходи, Олексю, Орлов чекає.

А. Ідіть та не баріться.

*Степан і Воїнов прямують до дверей.
Степан поглядає на Дору.*

С. *(До Анненкова)* Доглядай за нею, а ми довідаємося.

Дора біля вікна. Анненков дивиться на неї.

Д. Смерть! Шибениця! Знову смерть! Борю, Борю!

А. Так, сестронько, і немає іншої ради.

Д. Не говори так. Бо якщо смерть — єдиний вихід, то ми не на добрій дорозі. Добра дорога веде до життя, до сонця. Не можна вічно мерзнути . . .

А. Дорога смерти теж веде до життя. До життя інших. Житиме Росія, житимуть наші онуки. Пригадуєш Янекові слова: «Росія стане прекрасною».

Д. Хтось інший, наші онуки . . . Звичайно. Але Янек у в'язниці, і мотузка холодна. Він умре. Можливо, він уже помер заради життя інших. Борю, Борю! А що коли інші не житимуть, і його смерть ні до чого?

А. Перестань.

Мовчання.

Д. Так холодно, хоч надворі весна. На тюремному дворі, я знаю, ростуть дерева. Він повинен їх бачить.

А. Чекай, поки довідаємося, перестань тремтіти.

Д. Мені так холодно, наче я уже мертва. *(Павза)* Від отакого ми швидко старіємося. Ніколи більше не бути нам дітьми, Борю. Після першого ж убивства юність тікає. Кинеш бомбу, і в ту ж мить твоє життя кінчиться, замкнеться життєве коло, можна і вмирати.

А. Ми гинемо в борні, як личить людині.

Д. Ви йшли вперед занадто швидко, ви більше не люди.

А. Лихо та злидні також ідуть вперед занадто швидко. Уже на світі немає місця для терпеливості, для дозрівання. На Росію тиснуть.

Д. Знаю. Ми взяли на свої плечі недолю світу. Він також узав її. Яка відвага! Але інколи мені приходиться до голови, що за таку зарозумілість покарають.

А. За неї ми платимо власним життям. Ніхто не в спроможі піти далі. Ми маємо право на зарозумілість.

Д. Чи справді не можна піти далі? Деколи, слухаючи Степана, мені стає лячно. Що коли з'являться такі, які змусять нас убивати, а самі не платитимуть за те життям?

- А. Це було б гидко, Доро.
- Д. Хто знає? Може саме в тому справедливість. Тоді ніхто не посмів би глянути їй в обличчя.
- А. Доро! *(Вона замовкає)*. Я не впізнаю тебе. На тебе напали сумніви?
- Д. Мені холодно і я думаю про нього: він не сміє тремтіти, бо подумують, що боїться.
- А. Ти більше не з нами, Доро?
- Д. *(Кидається до нього)* О Борю! Я з вами, я йтиму до кінця! Я ненавиджу деспотію, я згодна, що інакше діяти неможна. Тільки . . . З радісним серцем я прийшла сюди, а з засмученим серцем лишаюся тут. В тому й різниця. Ми — ув'язнені.
- А. Уся Росія ув'язнена, та ми повалимо тюремні мури.
- Д. Ось дай мені кинути бомбу, і побачиш. Рівним кроком зайду в палаюче горно. Легше, куди-куди легше померти від суперечностей, ніж з ними жити. Борю, ти колинебудь кохав посправжньому?
- А. Кохав, але так давно, що вже й не пригадую.
- Д. Як давно?
- А. Чотири роки тому.
- Д. А як довго ти керуєш організацією?
- А. Чотири роки. *(Павза)* Тепер я закоханий в організацію.
- Д. *(Відходить до вікна)* Кохати, і бути коханою! . . . Ні, треба маршувати. Хотілося б зупинитися. Марш! Марш! Хотілося б побратися за руки і дати собі волю. Та бруд несправедливості прилипає до нас, мов клей. Марш! Ми заклияті вдавати більших, ніж ми насправді є. А хотілося б любити людей, любити їхні обличчя. Любов, а не справедливість! Ні, мусиш іти. Марш, Доро! Марш, Янеку! *(Плаче)* Для нього мета наближається.
- А. *(Обнімає її)* Його помилують.
- Д. *(Дивиться йому в вічі)* Ти добре знаєш, що ні. І ти добре знаєш, що того не повинно статися. *(Анненков відводить погляд)*. Можливо він уже вийшов на подвір'я. Тільки-но він з'явився, все навколо замовкло. Хоч би йому не було холодно. Борю, як вішають.
- А. На мотузці. Сядь, Доро.
- Д. *(Безтямно)* Кат повисне на плечах, затріщить шия, жахливо!
- А. З одного боку, жахливо, а, з другого, — щастя.
- Д. Щастя?
- А. Відчути перед смертю руку людини. *(Дора кинулася в крісло. Мовчання)*. Доро, треба негайно виїхати, мусимо трохи відпочити.
- Д. *(Спантеличено)* Виїхати? З ким?

- А. Зі мною.
 Д. *(Приглядається до нього)* Виїхати! *(Обертається до вікна)* Світає, Янек напевне вже мертвий.
 А. Я твій брат.
 Д. Так, ти мій брат, і всі ви — мої брати, любі брати. *(Чути, залопотів дощ. Займається день. Дора тихо продовжує).* Який відворотній смак має часом братерство!

Стукають. Входять Воїнов і Степан. Всі застигли непорушні. Дора похитнулася і з видимим зусиллям оволоділа собою.

СТЕПАН *(Пошепки)* Янек не зрадив.

- А. Орлов бачив?
 С. Так.
 Д. *(Підходить впевненим кроком)* Сідай і розкажуй.
 С. Про що?
 Д. Про все. Я маю право знати. Я вимагаю, щоб ти розповів з усіма подробицями.
 С. Я не багато знаю, а тепер пора розходитися.
 Д. Ні, ти говоритимеш. Коли попередили?
 С. О десятій вечора.
 Д. А повісили?
 С. О другій вдосвіта.
 Д. Отже він чекав чотири години.
 С. Не промовивши ні слова. Потім усе пішло швидко і давно скінчилося.
 Д. Чотири години мовчання? Стривай, як він був одягнений? Мав на собі шубу?
 С. Ні, був в усьому чорному, без пальта. Мав чорний капелюх.
 Д. А як було надворі?
 С. Безпросвітна темрява, брудний сніг, що під дощем перетворився у липку грязюку.
 Д. Він тремтів?
 С. Ні.
 Д. Орлов стрівся з ним поглядом?
 С. Ні.
 Д. Куди він дивився?
 С. На всіх, каже Орлов, нікого не бачачи.
 Д. Далі, далі!
 С. Облиць, Доро.
 Д. Ні, я бажаю знати! Принаймні його смерть належить мені.
 С. Йому прочитали вирок
 Д. Що він робив у той час?
 С. Нічого. Лише раз човгнув ногою, щоб стерти бруд, що прилип до взуття.

- Д. *(Обхопила голову руками)* Бруд!
- А. *(Різко)* Звідкіля тобі це відомо? *(Степан мовчить)*. Ти про все це розпитував Орлова? Чому?
- С. *(Відвертається)* Бо між мною і Янеком було дещо.
- А. Що саме?
- С. Я йому заздрив.
- Д. Далі, Степане, далі!
- С. Піп Флоренський підійшов з розп'яттям. Янек не поцілував його, тільки сказав: «Я ж вам говорив, що вже покінчив з життям і належу смерті».
- Д. Який у нього був голос?
- С. Цілком звичайний, але позбавлений притаманної гарячкості й нетерплячості.
- Д. Він виглядав щасливим?
- А. Ти здуріла?
- Д. Так, так, я переконана, що він виглядав щасливим. Було б надто несправедливо відмовлятися від щастя за життя, щоб краще підготуватися до жертви, а тоді не знайти його в смертну хвилину. Він був щасливий і спокійно пішов до шибениці, правда?
- С. Пішов. Над річкою хтось співав під акордеон. Значев'я загавкали собаки.
- Д. Тоді він зійшов на шибеницю...
- С. Зійшов, і його поглинула темрява. Ледь-ледь забілів саван, яким кат закрив його цілком.
- Д. Далі, далі...
- С. Щось тихо зашамротіло.
- Д. Зашамротіло? Янеку! А потім? *(Степан мовчить. Дора несамовито)*. Що потім, питаю?! *(Степан мовчить)*. Говори, Олексю, ти, що потім?

ВОЇНОВ Страшений гуркіт.

- Д. А-а! *(Кидається на стіну. Степан відвертається. В Анненкова обличчя закам'яніло, він плаче. Дора обертається й дивиться на них, спершися об стіну. Зміненим напруженим голосом)*. Не плачте. Ні-ні, не плачте. Ви добре знаєте, це — день виправдання. Щойно трапилася річ, яка свідчить на нашу користь, на користь бунтарів: Янек перестав бути душолюбом. Страшений гуркіт! Вистачило страшного гуркоту, щоб повернути йому радість дитинства. Пригадуєте, як він сміявся? Інколи без жадної причини. Він був такий молодий! Він і тепер повинен сміятися, повинно сміятися його присипане землею обличчя. *(Підходить до Анненкова)* Борю, ти мені брат? Ти обіцяв допомогти мені, правда?

- А. Так.

Д. Зроби для мене ось що: дай мені бомбу. (*Анненков дивиться на неї*). Наступного разу я хочу кинути її і я хочу бути першою з тих, котрі кидають.

А. Тобі відомо, що ми воліємо не мати жінок у першій лаві.

Д. (*Вигукує*) Хіба я тепер жінка?

Всі на неї дивляться. Мовчання.

В. Погодсья, Борю.

С. Погодсья.

А. Це твоя черга, Степане.

С. (*Дивиться на Дору*) Погодсья. Вона тепер подібна до мене.

Д. Ти даси мені бомбу? Я її кину. А пізніше, в холодну ніч...

А. Згода, Доро.

Д. (*Плаче*) Янеку! Холодна ніч і та сама мотузка! Тепер усе буде далеко легше.

ЗАВІСА

З М І С Т

- 5 Від перекладача
- 9 Мигдаль-дерево
- 11 Прометей у пеклі
- 15 Гелена на засланні
- 21 Гість
- 35 Справедливі